

Валентин Чемерис

Ольвія

Частина перша

Розділ перший

Я берегтиму тебе дужче, аніж свого коня!.

Цей молодий скіфський вождь — зухвалий і хвацький — так і сказав їй, загадково посміхаючись:

— Дочка грецького архонта хай не хвилюється. Клянусь бородою Папая: в степах за Борисфеном я берегтиму тебе дужче, аніж свого коня!..

Ольвія з подивом глянула на нього, стрілася віч-на-віч із ним, людоловом із диких степів. І побачила у його насмішкуватих зіницях якесь дівча — злякане, розгублене і геть беззахисне, побачила і з жахом збагнула, що то ж вона...

— Ні... ні... — квапно виставила наперед руку, наче хотіла нею захиститись від його недоброї, як їй здалося, посмішки. Та чорні хтиві очі вождя, повні блиску і ще чогось незбагненого, їй не знаного досі, нескліпливо дивились на неї. І вона опустила руку. І — дивно! — на якусь мить їй

навіть здалося, що він добрий. Чи просто вона хотіла, щоб цей степовик був добрим... Але та хижувата посмішка на сухих устах! Та спружинена свавільна сила, що так і біла з нього! Той відвертий і нахабний погляд неприборканого і невтримного кочовика!

— Ти... хто?.. — для чогось запитала вона. — Людина чи...

— Ні, я — скіф! — Грався він трихвостим нагаєм, від удару якого репалась шкіра і на людині, і на тварині. — А скіфи дужчі за всіх людей. Першими це відчували на своїх шиях кіммерійці, які колись жили у цих краях. Скіфи прийшли, збороли їх і зробили їхні степи своїми. А край цей кіммерійський назвали Скіфією.

— Не хвалися, — сказала вона мружачись. — Я чула, що скіфів із Азії витіснили племена массагетів. Відходячи, скіфи перейшли ріку Аракс, довго тікали... ну, відходили, аж доки потрапили в землю кіммерійську.

— Хто кого тіснив, нас массагети чи ми массагетів, хай про те не турбується дочка грецького архонта, — стримано відказав він, а їй стало трохи легше, що вона таки шпигнула його гординю. — Бо звідтоді, як ми прийшли сюди, у степах на схід і на захід від Борисфену, на південь і на північ, немає люду, сильнішого за нас. І доки в

небі сяє Колаксай¹, а на землі тече Арпоксай², ми — скіфи! — володарі усіх тутешніх родів і племен³. І дочка грецького архонта хай не боїться, їдучи до нас. У саїв⁴ її життя буде в повній безпеці.

А їй стало лячно.

Ой мамочко, до кого ж вона потрапила!

І від того ляку в грудях наче грудка закрижаніла. Пропало її життя! І ніхто не порятує ні силою, ні словом.

Та зусиллям волі вона зборола в собі той ляк і відверто розглядала його, так відверто, як не подобає дівчині безсоромно дивитися на чоловіка, але хай... Все одно вже... А так він хоч не буде

---

¹ Колаксай — цар-сонце (скіф.).

² Арпоксай — владика, повелитель вод (скіф.).

³ Наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. Північне Причорномор'я населяли найдавніші з відомих під власною назвою племен — кіммерійці. За Геродотом скіфи жили в Середній Азії, їх потіснили массагети — одне з найсильніших скіфських племен, і вони, прибувши в Північне Причорномор'я, захопили кіммерійські землі. Сталося те, якщо вірити письмовим джерелам, у VII ст. до н. е.

⁴ Саями називали себе царські скіфи (давньопер.).

тішитись, що вона злякалась, що душу її тіпає дрозд від одного його погляду...

Він зовсім не був схожим на тихого і сором'язливого Ясона. Нестримний і гарячий, очевидно, жорстокий, свавільний, хитрий і підступний, він наскрізь пронизував, пропікав її чорними очима. На ньому блакитна куртка, оторочена хутром соболя, гостроверхий башлик із золотим шишаком, з-під якого вибивається чорне волосся. Його кінь гризе золоті вудила. Скіфи так і називають свого всемогутнього і багатого вождя: Той, у кого золоті вудила. Або просто — Золоті Вудила.

— Спасибі, що ти хоч цінуєш мене вище за свого коня, — намагалася говорити глузливо, аби замаскувати тривожне сум'яття в своїм серці.

— Не кепкуй, гречанко, — застеріг невдоволено. — Кінь для скіфа — що крила для птаха.

— То й лети на своїх крилах! — І у відчай запитала: — Чому ти так дивишся на мене?

А він шкірив білі міцні зуби.

— Коли я вперше побачив тебе в місті греків — а це було повесні — то сказав собі: скіфе, не лови гав! Дочка грецького архонта дуже гарна, а тому мусить належати тільки тобі!

— По якому праву?

— По праву сильного, — все ще шкірив він свої білі міцні зуби. — Тому я прийшов і взяв тебе, пташечко грецька.

— Ви, кочовики, завжди берете те, що...

— ...що нам подобається, — перебив він її насмішкувато. — А вродливих жінок ми завжди любимо. Швидких коней, ясну зброю і гарних жінок. От що ми, скіфи, любимо.

Хвальковитість його почала її дратувати.

— Ви, кочовики, не люди, а вершники на конях, — намагалась шпигнути його, але він на знак згоди з її словами схвально і задоволено кивав головою, і шишак на його башлику спалахував проти сонця білим сяйвом. — Дикуни з околиці цивілізованого світу! — вигукувала вона не так із злості, як із відчаю, що його нічим не проймеш. — Ви чините свавілля і грабуєте всі племена у цих краях!

Він схвально кивав головою, шишак на башлику спалахував, і це її злило ще дужче.

— Вас ненавидять!..

— Дарма! Аби боялися та платили данину. Аби наша зброя була зверху. А любити нас... ну, хоча б мене, будуть інші. Наприклад, ти, пташечко грецька... Чого тіпаєшся, злючко? Твій батько віддав тебе по добрій волі, а дари мої прийняв із подякою.

— А моєї згоди ти питався?

— Ха! — Він хизувався в сідлі коня, який гриз золоті вудила. — Звикнеш! Жінка іде не за того, за кого вона хоче, а за того, за кого її віддають. Так було, і так буде. І не тільки у нас, а й у вас, греків, теж...

І то була правда.

Грецьку дівчину, яку батьки віддавали заміж, везли у нову сім'ю в гарно вбраному, завітчаному повозі. Та тільки молода переступала поріг чужого дому, як його спалювали за дверима. Спалювали на знак, що назад їй уже немає вороття, немає і не буде до скону її літ. Віднині вона переставала існувати для своїх батьків, для рідні, для всього світу білого. Бо повозка спалена за дверима, а попіл розвіяний вітром, бо у них, греків, жінка ділила із своїм чоловіком тільки постіль (щоб він мав законних дітей!), але не стіл, бо їла окремо і до гостей чоловіка ніколи не виходила. Самій же приймати гостей — зась! Будинок чужий, чоловіків, а чоловіка свого вона, як і велить звичай, називала не по імені, а паном. Бо, власне, була йому не стільки жінкою, як покірною хазяйкою і вірною служницею водночас... Навіть у покоях не вільна ходити, де хотіла: мала для життя своє, жіноче, помешкання — гінекей. У тім гінекеї і спливали її самотні дні. А чоловік мешкав у просторім і світлім андроні. Тут приймав гостей, гучно бенкетував. Сюди вона, законна, не могла й носа поткнути. Туди, вільно і не

криючись, ходила чужа, щасливіша за неї, дружину свого пана. Ходила гетера. А який чоловік не мав гетери? Що ж то за любов і утіха із законною?.. Тому для кохання й утіх чоловік знаходив собі гетеру, котра шлюб називала рабством, а перевагу віддавала вільній любові, винам та філософським розмовам...

Подумала так гірко, а вголос уперто вигукнула:

— Як би там не велося у вас і у нас, а твоєю я ніколи не буду! Чуєш, кочовику?

— Чую, не глухий. Дочка грецького архонта ще гарнішою стає, коли гнівається. А я люблю диких, необ'їжджених коней і непокірних жінок.

І тут його було зверху!

— Щоб мої очі тебе більше не бачили!

І рвучко опускає завісу в кибитці, бо не хоче бачити усміхнене смагляве обличчя молодого вождя кочовиків. Воно — обличчя того степовика — вабить її, і це злить ще дужче.

— Людолов!!! — кричить вона у кибитці. — Хижак!!! Дикун!!!

А він, скачучи конем за кибиткою, вдоволено посміхається.

«Моя... Але ще брикається. Та — дарма. Коли молодого коня арканом вихоплюють з табуна, він брикається. Та як не хвицає задки, як не стає цапки,

як не кусається, а таки його вкоськують, і вузду надівають, і вудила у зуби сунуть. Ха!..»

І засмагле вилицювате обличчя Тапура з чорною цупкою борідкою стає різким і свавільним.

Кінь під Тапуром грає копитом, золоті вудила гризучи. Вождь поляскує його по гарячій шиї шорсткою, загрубілою від повіддя та руків'я меча долонею. Відколи себе пам'ятає, він завжди в сідлі доброго і вірного коня, бо все життя він не просто людина, скіф, а вершник. Кінний стрілець із лука, як їх, скіфів, називають інші народи. Що ж, чоловіку, якщо він, звичайно, справжній чоловік, якщо він воїн, так і подобає бути. То жінки — ліниві й тлусті сколотки⁵ — з кибиток не вилазять, а по землі ходять тільки на своїх двох, а місце чоловіка — сідло надійного коня. І так він за життя звикається з конем, що іноді йому здається, що кінь і він — то одне ціле, що він і народився конем та людиною водночас, що чотири сильні й невтомні ноги коня — то його сильні й невтомні ноги.

Предки Тапура походили із прадавнього і войовничого скіфського роду гіппемологів⁶, котрі

---

⁵ Як свідчить історик Страбон, скіфи називали себе сколотами. Слово ж «скіф» означає «блукач», «вічний мандрівник».

⁶ Гіппемологи — букв, ті, що дотяг кобил, назва одного із

мали коні, найкращі у цих степах, і літали на них у битви, зливаючись в одне ціле, — кінь і гіппемолог. Бойовий клич у них був «арара»⁷. Тому кожний гіппемолог при народженні сина збирав увесь рід і хвалився:

— Народився ще один крикун нашого кличу!

І вождь Ор, коли народився син його Тапур, теж зібрав увесь рід гіппемологів і теж хвалився, що в нього народився ще один крикун бойового родового кличу. І всі гіппемологи, п'ючи хмільний бузат, кричали «арара!», вітаючи народження Тапура.

Вправніше за чоловіків із роду гіппемологів ніхто не міг доїти кобилиць і готувати кумис чи бузат, та ще любити жінок. А вже чорну стрілу із зміїним свистом найвлучніше посилав у землі сусідів теж гіппемолог. Від них і успадкував Тапур свій гарячий і свавільний норів. Ар-ра-ра!!!

У Тапура 25 золотих чаш, а що вже мечів у золотих піхвах, та акінаків, та повних скринь золотих бляшок! У Тапура 70 чотириколісних возів із кибитками, 45 — шестиколісних. У Тапура сім

скіфських племен.

⁷ Кожний скіфський рід чи плем'я мали бойові кличі, по яких воїни впізнавали своїх.

великих табунів коней, п'ять стад худоби, сім отар овець. У Тапура тисячі пастухів, рабів, слуг. Тапур збирає найбільше після владики Іданфірса військо на прудких конях. То чому ж Тапуру не бути щасливим?

Сильний Тапур, багатий і знатний у степах!

Тепер у нього і жона буде гречанка. Гарна ж, молода чужинка! Ніхто із скіфських вождів не має такої.

Кому щастить, той усе може.

— Людолов! — кричить дочка архонта в кибитці.

— Ха!.. — сміється вождь до голубого неба, до сонця. — Кричи не кричи, а все одно будеш моєю. Кричи не кричи, а поміч у цих степах нізвідки не прийде. Сказав, що берегтиму тебе дужче, аніж свого коня, то й берегтиму. І від мене, грецька пташечко, ти не втечеш — ні на коні, ні на крилах!..

Розділ другий

А про моє щастя ти подумав?.

...І хто вона нині?

Полонянка?

Рабиня?

Чи, зрештою, військова здобич віроломного скіфського вождя? Либонь, усе разом.

І ким вона стане, як скінчиться тяжке ув'язнення в задушливій повстаній кибитці — цій звичній для кожної скіф'янки хаті на колесах, а для неї гірш темниці темної? Коханкою вождя? Чи його жоною, безправною, підневільною, котра мусить щодня боятися гніву свого владики? Чи стане забавкою для утіхи? Чи, може, подарує він її своєму старому владиці, котрого у світ предків, за скіфськими жорстокими звичаями, мусить супроводжувати молода і вродлива рабиня?

Чула вона, як скіфських вождів пишно ховають, як золото та інше добро на той світ накладають. Хай кладуть те золото, але ж і слуг, рабів чи рабинь, а часом і вільних своїх родичів душать чи вбивають, щоб кинути теплі закривавлені трупи в яму до старого знатного владики! Бррр!!! Дикуни!!! Вона завжди жахалася скіфської жорстокості, про яку в місті стільки ходило чуток, і ось має зіткнутися з нею віч-на-віч. Думок безліч, а втішливої — жодної. Мріялось, закінчить Ясон навчання, повернеться з Афін, і поїдуть вони удвох на прабатьківщину, у сонячну Грецію... А там... Які міста, яке життя, які люди... І ось все пішло прахом.

Думки, думки, думки...

Чого тільки не передумала Ольвія за довгу-предовгу дорогу. Подумки тікала... Відчувала, як у неї ростуть-виростають крила за

плечима, крила легкі, замашні, невидимі для скіфів. І вона пташкою, перепілкою степовою, хурчала з кибитки і линула, линула понад степом, ніким з поневолювачів не помічена. Линула туди, до голубого лиману, до рідного міста... І несли її надійні крильця так легко, що плакати з радощів хотілося, і в якусь мить — була, була така мить! — їй вірилось, їй марилося, що вона врятувалася, вона вільна...

Опам'ятовувалась в невимовній гіркоті. То лежала, обхопивши голову руками, бо душили сльози та відчай, то металася, не знаходячи собі місця, бо теж душили сльози та відчай, кудись поривалась, кусала руки від безсилля, ладна була волосся на собі рвати, аби це зарадило її горю. Полонянка... Рабиня...

О боги!.. Вона, вільна, горда дочка знатного й шанованого архонта, котра не відала за своє життя приневолення, кривди чи наруги, а зростала в батьковім домі, раптом бранка... Силоміць вихоплена з рідного гнізда. Було від чого збожеволіти, втратити віру, надію... Впадала в апатію, лежала безвольна, бездумна, тільки похитувалась у такт рухові кибитки...

То зводила голову, спершись на лікоть, думала. Хай грецькі жінки по заміжжі не мають волі, обмежені сім'єю та житлом, і чоловіки з ними не рахуються і тримають їх заледве чи не в заперті,

але ж то вдома, а не в чужих степах, не в жорстоких скіфів, яким вірити — враз без голови лишишся.

У такі хвилини їй все ставало байдуже... Почуття тупіли, думки мерли. З ранку й до вечора рівномірно похитується осоружна кибитка, навіваючи сонливість, байдужість, зневіру в свої сили. Чи не все одно?

Чути хльоскання батогів, іржання коней, скрип коліс.

Одноманітний, тягучий... Вмерти б і не жити.

Усе вперед і вперед рухається валка, все далі і далі, в глиб загадкових степів. Де тепер її місто? Кричи — не докричишся, гукай — не догукаєшся.

То раптом апатія зникала, й натомість її охоплювала збуджена гарячковість. Сама себе ганила: чому покорилася? Чому не діяла, не рятувала себе? Здавалось... зроби вона бодай один крок, і все скінчиться, і вона знову стане вільною, і ця кибитка зникне, як жахливий сон. Але то лише здавалося... Розуміла, виходу немає, і знову — відчай, відчай, відчай... Чи думала, чи гадала, що доведеться міняти вільне місто на оце повстяне житло на скрипучих дерев'яних колесах? Наче сон, жахливий, неймовірний... О боги, чим я перед вами завинила, що ви так жорстоко покарали мене?

Уночі їй приснився Ясон.

Він підходив до неї високий, гарний, сяючий. З його променистих очей хлюпала на дівчину небесна блакить. Простягав до неї руки, посміхався ніжно, радісно. І голос у нього був м'який, добрий, рідний...

— Ольвіє!.. Я так спішив до тебе, так спішив! Віднині ніхто нас не розлучить, ми будемо довіку разом.

Затремтівши, вона кинулась йому навстріч, жмурячись від його ласкавих блакитних очей. Кинулась і... завмерла з ляку, вчувши глухий підземний гул. Щось тріснуло, земля під ногами захиталася і розкололася.

— Ясо-о-он?!!

Але було вже пізно: із тріщини висунулась потвора — кам'яна баба — і загородила Ольвії шлях. Жахлива була та баба, тлуста. Вся у тріщинах... Важко гупаючи, баба посунула на Ольвію, простягаючи товсті й короткі кам'яні руки... Ще мить — і вона задушить її в своїх кам'яних обіймах.

— А-а-а!.. — крикнула Ольвія і прокинулася.

Схопилася, притискуючи руки до грудей, бо серце як не вискочить. Що за жахливий сон? І до чого він? Кам'яних баб вона колись бачила на скіфських могилах. Давно, а бач, приснилися...

За вікном білів день.

«Але ж і довго я спала, — подумала вона. — Тому й сниться казна-що...»

У спочивальню вскочила перелякана покоївка.
— Господине, біда! Кажуть, прийшли скіфи...

видимо-невидимо...

— Ну й що? — здивувалась дівчина. — Скіфи й раніше приходили у наше місто.

— То хлібні каравани, а це — орда, — як у лихоманці тряслась покоївка. — А кочовики ордою ходять тільки нападати. У місті таке говорять, таке говорять...

Хапком натягнувши на себе червоні шовкові шаровари, а на плечі, на білу безрукавку, накинувши скіфську куртку, Ольвія вибігла на вулицю. Пучок бронзових шпильок затисла губами і, закручуючи на потилиці волосся у вузол, на ходу підколювала його шпильками.

Ранок був прохолодним, свіжим і чистим. Мовби нічого й не трапилось, у Нижньому голосисто співали півні та в гавані перегукувались перекупники риби, але гвалт, що спалахнув у Верхньому, вже починав долинати і до гавані.

Вулиці у Верхньому були переповнені чоловіками, котрі, позбиравшись у купки, збуджено жестикулюючи, щось кричали один одному. Ніхто нічого не міг збагнути, але чийсь слова, що скіфів «видимо-невидимо», чинили велике сум'яття. Коли дівчина, захекана й розчервоніла, вибігла на

околицю, сонце вже піднялося над степом, і ген за містом у його промінні спалахували наконечники скіфських списів. Спершу їй здалося, що кочовиків і справді «видимо-невидимо», як про те поповзла чутка, та, придивившись, трохи заспокоїлась. Степовиків було не так і багато, як згодом виявилось, лише тисяча вершників, але й тисячі досить, щоб навалюю напасти на незахищене місто. Хоч деякі вершники й носились сюди-туди, але більшість спішилась на рівнині, і де-не-де вже почали диміти багаття.

— І чого кочовиків принесло зрання? — збуджено гомоніли між собою ольвіюполіти. — У гості ж ми їх не кликали, а зерна вони нам не привезли, як то було раніше.

— Може, куди рухаються та спинилися напроти міста перепочити? — висловлював хтось припущення. — То хай собі пасуть коней, хіба нам трави шкода?

— Кочовику не можна довіряти й на мить, — запевняли треті. — Не встигнеш оглянутись, як обберуть тебе до нитки. То такі... Літа не мине, щоб когось не шарпали у степах.

— Але ж Ольвію поки що не чіпав жоден скіф. Більше того, у нас з Іданфірсом мир.

— Що той Іданфірс зробить, як вождів у нього багато і кожен може легко зібрати орду.

Але невдовзі городяни заспокоїлись. Скіфи стали табором і ніяких ворожих дій не виказували. Коли б думали нападати на місто, то хіба б велися так?.. Але ні-ні, та й билася думка: чого вони прийшли? Від озброєного кочовика добра не жди. Кочовик — не скіф-землероб, що мирно собі пшеницю вирощує, кочовик вовком у степах шастає... Тому й спокою не було. Та і який може бути спокій, коли напроти міста на прудких конях стоїть тисяча озброєних кочовиків. А кожен із них важить за десятьох у бою, от і стримай таку силу.

На теменосі — священному місці — вже зібралися архонти, тривожно радилися: як бути? З миром чи війною прийшли кочовики? І чому стали табором? Чекають підкріплення?

І всі сходились на тому, що войовничі степовики чекають підкріплення, щоб ордою навалитися на місто.

Родон, хмурячись, крокував сюди й туди: калліпідські вивідники доповіли йому ще вчора, що йде зі сходу Тапур — молодий, багатий і сильний вождь кочовиків. З ним його сотня і тисяча вершників. Тапура Родон трохи знає, він уже бував у місті, але тоді без тисячі, з караваном приходив... А що принесе цей прихід? Скіфи до цього не чіпали греків, адже вони самі зацікавлені, щоб був мир і торгівля. Особливо частими гостями греків були скіфи-землероби, хліб привозили, золотий

скіфський хліб, якого так потребували Ольвія і — щонайбільше — метрополія, Греція. Як тільки землероби скошували й обмолочували пшеницю, їхні поселення об'їжджали вожді із слугами і повозками — зерно збирали. Спорядивши караван — відряджали його в Ольвію. Неквапливо скрипіли повозки на високих дерев'яних колесах, запряжені низькорослими комолими биками. Для Ольвії, коли з'являвся зерновий караван, наставало ніби свято. Скіфи міняли зерно на вина, посуд, олію, золоті прикраси, одяг тощо.

Кочові ж племена скіфів припроваджували у місто скот, везли шерсть, хутра, мед, іноді приганяли валки рабів, яких вони захоплювали під час своїх численних набігів на сусідні племена. Найчастіше кочовики приводили полонених гетів та трибалів з фракійського краю. Рабів перевозили у Грецію разом із хлібом. В Афінах, кажуть, із скіфських рабів набирали міську поліцію. Але цього разу з'явився не мирний торговий караван, а тисяча вершників.

Архонти схилились до думки, що треба негайно скликати народні збори. Родон був проти.

— Зібравши народ, що ми йому скажемо? — запитує він архонтів, і ті вмовкають. — Громадяни нас запитають: чого прибули скіфи? Що ми відповімо народу? Що самі нічого не знаємо?

— Кочовики для прогулянок не збираються, — гнули своє архонти. — Доки ми будемо гадати, вони увірвуться в незахищене місто. Різанина буде жахлива.

— Полемарх із стратегами готує оборону, — одказував глава колегії архонтів похмурий Родон. — А громадян зберемо тоді, коли дізнаємось про справжню мету степовиків. Зрештою, вони просто стали табором напроти міста і нам поки що не загрожують. Будьмо і ми витриманими, щоб зопалу не скоїти лиха.

По обіді в місто прибули скіфські послы.

Троє. Один із них лишився біля коней на околиці, а двоє, спішившись, підійшли до загону міської залози, яку на всяк випадок було виставлено з наказу Родона. Обидва послы були натоптуваті, кремезні, чорнобороді, з довгим, як у всіх скіфів, волоссям.

Перший (певно, старший) у бронзовому шоломі й шкіряному панцирі, на якому рівними рядами були нашиті залізні пластинки. Підперезаний широким поясом із бичачої шкіри, на ньому висів акінак, а зліва — горит із стрілами й луком. У руках тримав нагая із двома хвостами й поляскував ним себе по халявах м'яких сап'янців.

Другий вбраний у жовту куртку, рукава і груди якої розшиті орнаментом з квітів. На голові

мав звичайний похідний скіфський башлик. На поясі теж акінак.

Першим до Родона підійшов скіф у бронзовому шоломі.

— Ватаг кінноти Анахаріс, — сказав він чистою грецькою мовою, і це не здивувало архонта: адже багато скіфів, особливо їхня знать, вільно володіло мовою колоністів.

— Що хоче скіф, який говорить по-грецькому? — запитав Родон.

Ватаг Анахаріс поклав руки на пояс.

— Великий вождь царських скіфів, син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа непереможний Тапур велів передати грецькому архонту своє вітання. Дружнє, — уточнив посол. — Тапур прохав ще передати, щоб ви, греки, не переполошувались марно, він прибуде у гості до вас, і прибуде з миром. А чого прибуде — сам скаже.

Така дивна ввічливість кочовика ще дужче насторожила греків. Раніше вони не попереджали про свій прихід і не були такими поштивими, хоч до рани їх прикладай. Але Родон велів не виказувати тривоги, а послів пригостив вином. Вони випили із великих срібних кубків, чемно подякували і рушили до своїх.

Усю ніч місто не залишала тривога, магістрати про всяк випадок виставили озброєні дозори в засадах.

А другого дня вранці на горбі з'явилося біле шатро, і городяни зрозуміли, що до них у гості приїхав сам Тапур — син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа. Городяни ніби трохи заспокоїлись, і деякі — найцікавіші — бігали за місто дивитися на скіфський табір. Бігала — от дурна! — і вона. Бігала Ольвія, не підозрюючи, чого прийшов той знатний скіф.

Її чомусь манило дивитися на скіфів, на пишне багате шатро із білої повсті. Віддалеки спостерігаючи за шатром, намагалася уявити, який він, Тапур?

На гострих сяючих наконечниках списів мають бунчуки Тапурового роду. Біля входу в шатро завмерли здоровані у шкіряних панцирах і шоломах, з сокирами у руках — відбірні воїни із особистого загону вождя. Є на що подивитися! Ну й скіфи, хоч і дикуни, а бач, як вождя свого виставляють... Цікаво, який він, їхній молодий вождь?

А далі трапилось те, від чого й досі не може оговтатися Ольвія. Скіфський вождь негадано прислав її батькові, архонту міста, багаті і щедрі дари. Двоє цибатих конюхів ледве втримували за

вездечку коня. Ні, не скіфської породи коня, хоч і непоказного на вид, але витривалого у степах, а дорогого чистокровного скакуна, придбаного скіфами десь в Азії. Вездечка коня прикрашена золотими бляшками, спина покрита золотисто-жовтим шовковим покривалом, яке по краях теж було вцяцьковане золотими бляшками. За конем ішов старий чорнобородий з сивиною скіф у башлику і тримав у руках золоту чашу, що так і спалахувала на сонці жовтим полум'ям. А за ним цибав дебелий воїн у бронзовому шоломі й панцирі і на витягнених руках ніс дорогий меч у золотих піхвах, замикали цю незвичайну процесію два юнаки, котрі несли кожен по добрій в'язці хутра.

Замалим не все місто висипало дивитися на скіфські дари, городяни ахкали та охкали, цмокали в захопленні язиками, збуджено між собою перемовлялися.

— Слава богам, біда відійшла від міста!..

— Авжеж, коли б скіфи думали напасти на нас, то для чого б несли такі дари?

— Виявляється, кочовики не такі вже й злі люди.

— Але що вони забажають взамін своїх дарів?..

Скіфські послы забажали дочку грецького архонта.

Ще й заявили врочисто, що син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа непереможний і славний Тапур хоче взяти собі в жони дочку грецького архонта, що він, Тапур, обіцяє її берегти і що буде вона повелителькою кочових племен, а кочовики віднині підтримуватимуть із греками мир, дружбу і торгівлю. Коли ж грекам знадобиться воєнна сила, Тапур завжди пришле на поміч свої загони...

Родон, полегшено зітхнувши, що біда таки обминула місто, ожив, звеселів у душі, хоч виду й не подавав, що в нього гора з пліч звалилась і місто врятоване. Він чинно прийняв дари, поляскав коня по шиї і сам власноручно повів його містом за вуздечку. Сватів вдома прийняв як дорогих гостей, велів з льоху дістати найкращі вина, сам їм наливав у чаші вино, хвалив Тапура — який-бо він славний вождь, хвалив свою дочку — яка вона гарна, скромна, цнотлива і вихована, а захмелівши (він пив із тими степовиками, як рівний з рівними!), сам провів їх за околицю, і довго з ними прощався та обіймався, і запевняв їх у своїй дружбі, а скіфи запевняли архонта у своїй та клялися довіку жити братами...

А повернувшись, батько намагався обняти за плечі дочку і, дихаючи на неї вином, все щось бурмотів про те негадане щастя, котре «нарешті завітало й до них».

— А про моє щастя ти подумав? — тільки й спромоглася запитати отетеріла дочка.

Родон вмить протверезів і сказав, що служити своєму народу, громадянам і полісу — то і є щастя, і вона, Ольвія, мусить гордитися, що саме їй випало таке щастя...

Плакала Ольвія всю ніч.

А вранці батько вже був таким, яким вона завше звикла його бачити: суворим, насупленим, неговірким, аж колючим на вид, із сухим, жорстоким лицем, на якому годі було шукати бодай сліди співчуття...

Як не просила, як не молила його Ольвія не віддавати її тим дикунам із чужих степів — не зважив на її сльози, на її моління, на її крик і відчай. Віддав її скіфу! Жорстокому кочовику в дикі степи, куди жоден грек, крім купців-відчай-духів, не ризикує і носа потикати. Віддав, ще й сказав:

«Нам треба зміцнювати стосунки із кочовими скіфами. Вони — варвари, не зовсім надійні, але — треба... Розумієш, треба. Для благополуччя міста».

Жорстокий! Родичатися із степовиками надумав, а хіба до цього греки ворогували із ними? Ну, ненадійні вони, підступні, але ж і не нападали досі на місто. Так ні, батькові забаглося ще й породичатися з кочовиками, мати їхнього вождя за свого зятя. От і родичається з кочовиками, а як їй тепер бути? Як життя своє врятувати? Доведеться

їй випити до дна свою гірку-прегірку чашу, бо батько із її поневолювачами пив хмільне вино.

Ох, батьку, батьку!.. Єдина я в тебе, єдина... Як ти міг мене віддати бозна-куди і бозна-кому?

А кибитка, осоружна її повстяна темниця, все далі і далі котиться в глиб степів, і з кожним обертом високих скрипучих коліс завмирає надія повернутися до рідної домівки. Немає їй назад вороття. Що скіфи беруть, те тримають міцно і ніколи його не повертають.

Ось так, батьку! Зміцнуй свої стосунки із кочовиками, зміцнуй на горі рідної дочки.

Розділ третій

Де ти, мій вірний Геракле?.

У хвилини туги з'являвся він.

Бачила Ясона сяючого, з ніжною блакиттю в гарних очах. Так і не зійшлися їхні дороги... Ясон, Ясон, ясне сонечко...

Батько мене, по суті, продав, рідне місто й пальцем не ворухнуло, щоб мене порятувати, навпаки, раділи городяни, що відкупилися од кочовиків мною... Один ти в мене лишився, Ясоне, лишився далеко звідси, за Гостинним морем, в незаних Афінах. Але жоден скіф, навіть уся їхня орда, не заборонить мені думати про тебе, хлопчику. Хоч ти й далеко, але ти поруч, не за

морями, не за горами, не за степами, а поруч... Бачу твої блакитні очі, думаю про тебе, згадую... А згадувати минуле — то єдине, що зостається мені робити у цій кибитці...

Пригадувала, крізь сльози пригадувала...

У дитячі роки Ясон був великим фантазером і мрійником. Все любив вигадувати страшні й чудернацькі історії та різні неймовірні пригоди, що буцімто з ним траплялися.

Починав завжди так:

— Потемніло одного разу сонце, з'явилося у наших краях страшне-престрашне страховисько... Ще зліше, як Горгона⁸. На Горгону глянеш — у каменюку перетворишся, а на нього зиркнеш — дим піде з тебе!

— А що воно таке... страховисько?.. — вдаючи, що їй лячно, пошепки запитувала дівчина. — Та ще й страшне-престрашне?

— Будь ласка, сиди і слухай уважно, — супився маленький оповідач і весь аж переповнювався значимістю того, що розказував. — Хіба ж невтямки? Замість волосся у нього змії, як у старої Мегери⁹. Страхо-овисько-о... З одним оком,

---

⁸ Горгона — жіноче чудовисько, погляд якого всіх, хто дивився на неї, перетворювала в камінь (грец.).

⁹ Мегера — уособлення гніву і мстивості, зображувалась

як циклоп. Крила в нього отакезні. Як махне ними — буря гуде, сонце меркне, дерева лягають по землі, а на морі аж до неба хвилі здіймаються. От яке страховисько з'явилось одного разу в наших краях!

Ольвії і весело, і ніби трішки аж страшно.

— Ну й вигадник ти! І де таке страховисько взялося?

Ясон думає мить, а тоді рішуче вигукує:

— Коли ти дізнаєшся, що воно тебе викраде і на край світу в пазурах понесе, тоді буде не до сміху!

— Ой, страшно! — сміється дівчина. — І хто ж мене порятує?

— Н-ну... — мнеться Ясон і невиразно додає: — Один із славетних наших героїв.

— Може, Геракл? Більше мене рятувати нікому.

— Ну, Геракл уже всі свої подвиги здійснив.

Дівчина весело дивиться на нього і сплескує руками.

— Чи ж не ти, бува, хлопче? — А в самої очі так і сяють, так і сяють. — Більше нікому мене, нещасною, рятувати.

Пом'явшись-повагавшись, Ясон скромно признається:

— Ну... хоч би і я. А що? Он Ахіллу було тільки шість років, а він уже левів та вепрів убивав!

— Так то ж Ахілл! — І дівчина стрибає на одній нозі перед розгубленим хлопцем. — То ж герой, а ти... Ой, не можу, ой, не можу... Ясон — герой! Ха-ха!..

— А ти не смійся!..

— Так смішно ж...

Фантазії Ясона починалися однаковісінько (яке-небудь найжахливіше страховисько, котре і уявити важко, негадано викрадає Ольвію) і так само закінчувались (Ясон після запеклої битви героїчно перемагає те всесильне страховисько і щасливо звільняє дівчину. Живу-живісіньку, тільки злякану трохи).

— І не страшно тобі, — насмішкувато доскіпувалась вона, — із страховиськами на герць ставати?

— Я не відаю, що таке ляк! — вперто вигукує хлопець.

— Може, скажеш, що ти й самої Ламії¹⁰ не боїшся?

---

¹⁰ Ламія — фантастичне чудовисько, що пожирає дітей і живиться їхньою кров'ю. Ламією лякали дітей (грец.).

Ясон на мить задумується: Ламія? Це страховисько тим живе, що пожирає дітей, і батько, тільки, бувало, почне пустувати Ясон, застерігав: «Ой, гляди, щоб тебе Ламія не схопила та не згламала!»

Та заради Ольвії Ясон готовий на все:

– І Ламії не боюсь!

Ольвія тоді кепкувала, а самій радісно й утішно було, що заради неї маленький Ясон ладен битися з усіма потворами світу.

...О, то було незабутнє дитинство!

Похитуючись у кибитці, Ольвія, забувши про сльози, що течуть і течуть по її щоках, все згадує і згадує, бо тільки у спогади можна втекти від жахливої дійсності, а згадуючи, забуває про все і посміхається сама до себе, посміхається крізь сльози.

Спливли роки. Ольвія одного разу, ніби між іншим, нагадала:

— А страховисько ще й досі не летить. Оце страшне-престрашне, котре мене крало й на край світу несло, а ти, відважний герою, безстрашно мене звільняв із пазурів.

Юнак густо почервонів.

Від маленького фантазера Ясона з її дитинства у ньому хіба що лишилися блакитні очі та білявий чубчик, що стирчав так же смішно й задерикувато, як і раніше. Перед нею стояв стрункий юнак з

ніжними, як у дівчини, рисами обличчя, сором'язливий, мовчазний. Він ніяково переступав з ноги на ногу, червонів, губився... А їй було приємно дивитися на нього, зніяковілого, із задерикуватим чубчиком і... гарного.

— Чи, може, ти вже не хочеш мене визволяти із пазурів того страховиська? — перепитала вона і чомусь зашарілась.

Вони стояли одне проти одного, стояли схвильовані, розгублені.

— Ні!.. — раптом палко вигукнув він.

Вона засміялась, аби не показувати своє розгублення.

— Невже мій Геракл наситився подвигами?

Він дивився їй прямо у вічі.

— Страшне-престрашне страховисько більше ніколи не посміє тебе навіть чіпати!

— Цікаво. Чому? — Ольвія почервоніла, бо спіймала себе на тому, що з хвилюванням чекає його відповіді.

І тоді Ясон зважився.

Хитнувся до неї невловимим рухом і несміливо ткнувся губами в її губи... Вона тихо скрикнула. Ніби злякавшись свого вчинку, Ясон притьмом кинувся навтьоки... Ольвія, сама не розуміючи від чого, засміялась. Він утікав, а вона сміялась...

І тепер вона крізь сльози посміхається, пригадуючи, як він ткнувся губами в її губи...

Невдовзі після того випадку Ясон на трієрі поплив до Афін — за наукою до тамтешніх мудреців.

Попрощалися вони стримано і соромливо. Ольвія все ще відчувала той несміливий дотик його губ на своїх губах, тому не підводила голови, щоки її пашіли, а на губах блукала якась дивна посмішка. Ясон теж губився, щось намагався їй сказати наостанку, але так і не зважився...

— Як приїду, — крикнув уже з трієри, — то все, все тобі скажу. Чекай мене, Ольвіє!..

Ждала його Ольвія, ждала, виглядала.

Батьки — і його, і її — давно вже натякали про Гіменея, бога шлюбу, між ними вже давно досягнуто згоди про майбутнє своїх дітей. У батьків і долі однакові: обидва втратили дружин, рано ставши удівцями, і вдруге не одружувались, а виховували своїх дітей. Вони мріють, щоб їхні діти стали щасливіші за них... А щасливі вони будуть, коли поберуться, коли надінуть на себе солодкі пута Гіменея...

Не в змозі дівчина ані заперечити, ані схвалити угоду батьків. Чи любить вона Ясона? Далєбі, про те ще не думала. Але хлопець їй подобається. Навіть дуже. Він не лише на лиці гарний, він і душею такий: ласкавий, тихий,

соромливо-цнотливий... Неначе дівчина. Він чистий, як чисті його блакитні очі. І є щось таке, чим він приваблював її, манив...

Ясон мав ось-ось повернутися.

Мріяла... Припливе Ясон, осідлають вони коней і помчуть у степ, аж до самого Борисфену. Коней відпустять пастися, а самі зійдуть на високу скіфську могилу, сядуть на вершечку, і буде вона слухати його розповіді: про інші моря, про чужі країни, про тамтешні народи.... А найперше, звичайно, про сонячну Елладу, про славетні Афіни... Слухатиме, захоплюватиметься і дивитиметься у його ніжні і такі віддані блакитні очі... Чи підуть вони у гавань зустрічати, як колись у дитинстві, кораблі із чужих морів...

Не повернувся Ясон, а натомість із далеких степів, з-за Борисфену, примчав цей хижий скіф і вихопив її з гнізда, вихопив гострими пазурами, як орел хапає беззахисну перепілку...

Ох, Ясон, Ясон...

Ти вигадував колись різні химерні страховиська, а воно — страховисько — таки й прилетіло. Схопило Ольвію. І він, її юний і вірний Геракл, виявився безсилим...

Тяжко, душно.

Здавалосьь, ще мить, і вона не витримає.

Шарпнула запону кибитки, відкинула її, спрагло, як потопаюча, вхопила свіжого повітря...

— Прощай, Ясоне, — тільки й прошепотіла. — Не судилось...

Розділ четвертий

Хай буде дочка Ольвією

Степ!..

Товаришу ти мій, друже мрій моїх і прогулянок, як я тебе любила, як тобі вірила — то чому ж ти мене зрадив?

Я знаю, ти завжди буваєш різним — чарівним і неповторним, але завжди, завжди був незрадливим.

То чому ж ти мене зрадив?

Я знаю, ти змінюєшся не лише протягом року — весною, влітку, восени чи взимку, — ай протягом дня. Бо вранці ти легкий, свіжий, як щойно вміте гарненьке дитинча, прохолодно-вологий, росяний і м'який, а вдень — спекотний, важкий, стомлений, як припорошений пилом далеких доріг мандрівник, а увечері ти знову умиротворений, спокійний, наче мудрий і гречний дід.

У сонячний день ти один, у хмарний — зовсім інший.

Таким же різним ти буваєш у вітровії і тишу, у спеку і в дощ чи в гримкотливу чорно-сизу грозу. Ти неоднаковий буваєш і залежно від того, з якого місця на тебе дивитися. Бо з пагорба чи кряжа ти зовсім не такий, коли на тебе дивишся з долини. І, напевне ж, іншим ти буваєш для птахів, котрі дивляться на тебе із блакитного чи грозового піднебесся...

Многоликий і незбагнений степ!

Різний ти, але не вірила, не відала, що станеш ти ще й зрадником зрадливим, що заманиш мене у свої глибини, звідки, як із дна морського, вже немає вороття.

Ганялися колись за мною фракійські волоцюги, яких чимало переходить Істр і тиняється тут з надією пожитися, ганялися, але ти, степ, порятував мене тоді. Не віддав людоловам, захистив, заховав мене у глибокій балці. Я тоді навіть батькові не сказала, інакше б і за місто не велів виходити. То чому ж ти тепер зрадив, чому тепер віддав мене людоловам?

Ніщо так не любила Ольвія, як степ.

З ранньої весни і до пізньої осені бувала вона у степу.

Тільки зникне біла зимова ковдра, як вона вже мчала батьковим конем за місто. І хай ще по балках і яругах ховається сніг, ще на горбах парує земля і всюди жебонять струмки, а степ уже дихає

свіжістю, і вітри його — манливі й тривожні. І на душі тоді неспокій, і кудись тебе тягне, а куди — і сама не збагнеш. Повесні степ жовтуватобурий від торішнього стоколосу безостого. Він наче пробуджується зі сну, розплющує свої вологі очі.

А вже з кінця квітня рівнини стають барвистими, і на бурому тлі степу то там, то тут темніють фіолетові озерця. Під'їдеш ближче — тисячі квіток, як ніжні дзвоники, схиляють голівки, і здається, війне вітер — і ось-ось задзвенять безмежні рівнини.

А виберешся з міста ще через день-два, і він уже інший — золотисто-жовтий. То буяє першоцвіт весняний.

А ще через день заблакитніє фіалка, неначе шматки весняного неба впадуть на рівнини.

А в тиху і сонячну днину відкриє свої квіти горицвіт весняний, і степ наче в золото вбирається.

— Гори, гори, цвіт!.. — сміється дівчина, і здається, що степ і справді горить, палахкотить жовтим вогнем.

А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати. І тоді від краю і до краю — смарагдове море, у якому то тут, то там квітне жовтозілля, синьо спалахує волошка... Пішов у ріст тонконіг, та так дружно, так рясно, що кінь бреде немов зеленим шумовинням...

Мимо кибитки проскакують вершники, пістрявою гадюкою звивається в долині валка... В піднебессі ширяють орли... Та сиве марево на обрії, та далина, та відчай...

Вже цвіла шовкова трава — ковила, і степ вкотре змінював своє вбрання. Нині він зовсім невпізнаний. Остюки в ковилі шовковисті, срібні. Глянеш — наче плюскотливі озера розлилися по степу, а ген, біля обрію, злилися у ріку.

Зацвіте ковила — шовкова трава — кінець весні.

Кінець...

І її весні теж кінець.

І безсила вона врятувати себе — тисяча вершників скаче за її кибиткою-темницею. Є в неї, правда, скіфський акінак — на поясі висить, та хіба збере вона ним тисячу вершників, та ще одного — молодого хижого вождя? Тільки і може, що руки на себе накласти. Гострий скіфський акінак, дуже гострий.

— Чому дочка архонта печалиться?

Здригнулась Ольвія від несподіванки, рвучко звела голову. За кибиткою скаче він — її поневолювач. Його кінь гризе золоті вудила, і сам він — вождь — весь у золоті... Бляшки, піхви акінака, щит горять — все горить жовтим сяйвом, і вуздечка в золотих бляшках. Хизується... Ач, який хват і зух!

— А чому дочка архонта мусить радіти? — на його запитання і в тон йому запитала Ольвія.

— О, дочці архонта буде гарно в степах.

— Ні, — одказала, дивлячись мимо нього у степ, — дочці архонта буде гарно тільки у місті.

Його кінь махнув головою, наче кивав на знак згоди.

— Бачиш, навіть кінь твій розуміє мене.

— А чому тебе так звати — Ольвія? — запитав він зненацька. — Адже ж твоє місто теж називається — Ольвія.

— Чому та чому... — Помовчала. — За заслуги мого батька, ось чому. Хіба скіфському вождю не все одно, яке ймення носить його... полонянка?..

— У тебе гарне ім'я... Ольвія, — сказав він замислено. — Повідай мені, хто тобі дав таке ім'я.

Ольвія народилася і виросла у найбільшій і найзначнішій грецькій колонії Північно-Західного Причорномор'я, котра славилась як великий ремісничий, торговий і землеробський центр усього Понтусу Еуксіносу.¹¹

— Тісно стало грекам у Греції...

Так казав їй батько.

---

¹¹ Понтус Еуксінос, Понт Евксінський, тобто Гостинне море (грец.) — Чорне море.

Ольвія не могла збагнути: як це грекам та раптом стало тісно у Греції? Але батько на запитання, як та чому їхні предки з'явилися на берегах Понтусу Еуксіносу, незмінно відповідав:

— Тісно стало грекам у Греції, от і перебравися аж сюди.

— В чужі краї?

— Колись вони були чужими, а потім стали своїми.

— Тісно... Чому на своїй землі було тісно?

— Навіщо воно тобі?

— Все хочу знати, — відповідає дочка замислено. — Може, колись пощастить побувати у Греції, на своїй прабатьківщині, то все мушу знати.

— Давно те було, — неохоче одказував Родон, — я від батька свого чув, а він — від свого... Ох, давно було. Тісно тоді грекам стало у Греції. Не так тісно, як кривдно. Знатні роди, в руках яких була вся влада, почали все більше і більше притісняти селян, захоплювали їхні землі, а самих господарів перетворювали на рабів. Селяни не корилися, боролися, але що вони могли вдіяти? Та й з багатіями-землевласниками їм не позмагатися. У тих господарства були міцніші. Втративши землю, йшли у міста, але там своїх бідарів було повно. Особливо ремісників, які не знали, кому збути свої вироби... Куди подітися? Селяни об'єднувалися з міською біднотою, котра

теж не знала, куди прикласти руки. Разом боролися із родовитою знаттю. Безземельних бідарів більшало у містах, вони ставали небезпечні для влади. Їх треба було кудись діти, аби пожежі не охопили міста... Ось тут і допомогла колонізація. Всі, хто не знаходив на батьківщині собі місця й шматка хліба, всі, хто мріяв про власну землю, — всі ринули в чужі краї...

Колоністам торували шляхи торгові каравани. Вони всюди плавали, знали дороги й в чужі краї, вони засновували свої факторії, вони й підказували, де краще поселитися. Міста, аби якось спекатись бунтівної голоти, ладнали каравани, згукували добровольців...

У колоністи йшли і представники родовитої знаті, які потерпіли поразку в боротьбі за владу, купці, ремісники, але основну масу складала сільська і міська біднота, котра відправлялася в чужі краї з надією мати землю. Із собою перевозили в колонії жерців, зв'язаних з культами полісних богів метрополії, а також із вогнища міста брали священний вогонь. Між метрополією і колоніями існували міцні зв'язки, колоністи брали участь в релігійних святкуваннях, посилаючи в метрополію своїх послів, в колонії установлювався такий, як і в метрополії, політичний устрій, ті ж закони, ті ж культу богів, і горів той же вогонь, що і в

метрополії. Та невдовзі колонії почали ставати незалежними од метрополії, тільки підтримували з нею тісну торгівлю, перш за все направляючи на прабатьківщину хліб, якого так не вистачало Греції.

Так і виникло поселення греків на острові Березані. Але життя на острові виявилось не зовсім зручним (брак питної води, хвилі розмивали береги тощо), і згодом, у першій половині VI ст. до н. е., колоністи перенесли своє поселення з острова на материк. Ось тоді на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця його впадіння в Дніпровський лиман, і виникла Ольвія.

А виникла вона із землянок.

Для синів сонячної Еллади клімат Північного Причорномор'я був надто суворим, зими холодними, тому заривалися в землю.

У цих краях камінь був не всюди, під ногами ж була земля — тверда, надійна. Для бідняків — то єдине багатство.

Кайлами довбали тверду землю, рили на свій ріст чотирикутні ями, на стовпах ставили двосхилі чи односхилі дахи. Зверху клали паліччя, обмазували його глиною із соломою — ось і увесь дах.

Яка сім'я — така й землянка.

Хто білів стіни глиною, хто обставляв їх плетеним тином з лози, а хто просто так жив, лишень пригладивши земляні стіни водою.

Долівку вимазували глиною, застеляли її камкою.

У землянках вздовж стін — лежанки з материкового ґрунту, в одну із стін врізали склепінчасту піч. В інших і печей не було — просто ямка в долівці для вогнища. Для опалення взимку та приготування їжі — глиняні жаровні, в яких жевріло деревне вугілля.

У стінах видовбували ніші, де ставили світильники, кіліки для пиття, чаші, посуд. В долівку часом вкопували амфори для вина, води чи маслинової олії.

За кожною землянкою — льох, зернові комори, цистерни для води, літні печі, всі вони були землянками. Ще далі — ями для сміття та попелу. Все місто було земляним. Так жили перші поселенці, їхні діти і внуки. І лише згодом почали з'являтися перші наземні будинки, храми, господарські будівлі, і вже в часи Ольвії місто потроху набувало вигляд... міста.

А навколо нього слалися родючі землі, багаті на трави пастівники, ріки й лимани були повні риби, і — безмежна степова далечінь.

Та ще небо.

Небо, небо, небо.

Високе, дзвінке, бездонне.

А могутній Дніпро-Борисфен так полонив греків своєю красою і величчю, що ольвіополіти іноді називали себе ще й борисфенітами.

Спливали роки, розширювалось, забудовувалось місто. Оборонних стін ще не було — вони з'являться через сотню літ, і вже полководець Александра Македонського Зопіріон у 331 році до н. е., який прийде брати штурмом Ольвію, зупиниться, вражений, перед її могутніми стінами і вежами. Після довгої осади він піде назад із своїм 30-тисячним військом, так і не здолавши греків. Але стіни з'являться згодом, а поки що беззахисне місто торгувало й дружило із сусідніми племенами, і дружба та торгівля захищали місто не гірше мурів, і в Грецію йшов і йшов скіфський хліб.

Місто було названо Ольвією, що в перекладі зі старогрецької означає «щаслива», «щасливе місто».

І попливли звідтоді роки та роки.

У ті часи, про які йде мова, найбільшу владу в місті мав архонт. Він не тільки керував колегіями, а й міг скликати в разі потреби народні збори. Одним із крутих владик міста був тоді Родон — батько Ольвії, немолодий, скупий на слово, з важким характером. Син і онук гончарів, він так зумів утвердитись, що народні збори його єдиного переобирали щороку, і він десятки літ лишався архонтом. Його вицвілі сталисті очі ніколи не знали співчуття чи жалю і визирали з-під насуплених

кущуватих брів, мов наконечники смертельних стріл.

Нелегко було з ним городянам. «Не архонт, а камінь», — говорили про нього. Але за справедливість, якою він незмінно відзначався на посту архонта, за піклування про поліс, за чесність і ненависть до зради й підлоти його поважали, йому вірили. Таким і мусить бути архонт: чесним, справедливим, але рішучим і безжалісним, як того вимагатимуть обставини дикого Причорномор'я.

Хоча Родон і досяг влади, поваги й багатства — мав один з найкращих будинків у місті, кілька майстерень, слуг і рабів і чимало золотих речей, але не гордував, не виставляв себе і був завжди витриманий, рівний з усіма вільними городянами — хай то бідняк, чи купець, чи знатний ольвіополіт. Бо завжди пам'ятав, з якого він роду вийшов. Його предки — безземельні бідарі з Мілета — приїхали колись до берегів Понту без монети в капшуку, а з самими лише руками — працюючими і мозолистими. І жили вони тоді, як і всі, у звичайній землянці з непобіленими стінами, а спали на камені, часом не маючи шматка хліба, але трудилися день у день, вірили, що доля таки змилюється і над ними. Дід його був гончарем, мав сяку-таку майстерню, ліпив посуд, і в архонта й досі зберігається в будинку тріснута амфора для вина, виготовлена руками діда. З неї він п'є вино тільки в

урочистих випадках, не забуваючи при цьому пом'янути діда-гончаря. А батько вже не лише виготовляв посуд, а потроху й торгував ним, спершу в Ольвії, а потім рихтував каравани й далі. Під кінець життя він став купцем, небагатим, правда, середняком, але — купцем. Купив собі раба, мав слугу. Якось поїхав він у степ за Борисфен продавати свої вироби, поїхав і не повернувся. Ні він, ні раб його, ні слуга... Людина іноді зникала в безмежних чужих і загадкових степах безслідно, зник і батько безслідно. Де урвалось його життя — того ніхто не знав. Чи розбійники в степу підстерегли, чи власний раб вночі прикінчив, а сам, захопивши добро господаря, втік (бувало й таке), чи до злих племен батько потрапив, а ті зробили його рабом та продали скіфам, чи савроматам, або ж і гетам на той бік Істру, чи хижі звірі десь розтерзали, чи з дороги збився та в степу заблудився... Дізнайся тепер!.. Степи таємниць не відкривають.

Але сина свого, Родона, він устиг вивчити, дав йому не лише освіту, а й статки — людиною незалежною зоставив. Правда, зітхав іноді, що син його єдиний не йде по батьковій лінії, не виявляє кмети до купецьких справ чи хоча б до гончарства — до політики його тягло. На всіх народних зборах він прохав слово і вмів красно говорити. І красно, і по ділу. Його запримітили магістрати, почали

давати різні доручення, а згодом, як він уже мав чималий досвід, здобув повагу, архонтом його вибрали.

Сімнадцять літ тому, коли в Родона народилась дочка, народні збори постановили: за великі заслуги батька перед полісом і народом хай буде дочка архонта зватися ім'ям рідного міста!

Хан буде вона Ольвією! Хай буде вона щасливою!

Хай буде...

Над Ольвією — щасливим містом грецьких колоністів — голубіло небо, і теплий весняний вітер гудів у вітрилах трієр, що стояли у гавані, гудів над священним місцем — теменосом, над агорою, над лиманом, над далеким звідси Гостинним морем.

Родон був щасливий, як ніколи. О, такої весни у нього ще не було. Він любив юну свою дружину, мав дочку, і здавалося, щастя ніколи не покине його. Хоч і довго воно шукало архонта, а таки знайшло і пригріло його.

Але й тут він залишився вірним собі: стримав, здавив у собі ту радість. Розімкнув важкі щелепи з владним, різко окресленим ротом, ворухнув сухими губами:

— Я — архонт, син і онук гончарів, клянусь богами — не зганьбить моя Ольвія честі й великого довір'я народу! Клянусь богами, що я — син і онук

гончарів — і далі служитиму полісу і народу чесно та справедливо! Клянусь богами, що я — архонт, син і онук гончарів, — заради благополуччя рідного міста і народу не пошкодую свого життя і життя своєї дочки!..

І він не пошкодував, архонт виконав свою клятву.

Прийшли скіфи, і він віддав її скіфам, віддав в ім'я вищих інтересів поліса. А їй нагадав:

— Ти пам'ятаєш, яку шану виявили тобі ольвіюполіти, назвавши тебе ім'ям рідного міста?

— Пам'ятаю, батьку.

— Ти в боргу перед містом, — нагадував він їй. — А борг треба повертати. І ось цей час настав, дочко.

Це були високі слова, слова, з пафосом мовлені, і Ольвія теж з пафосом вигукнула:

— Я готова віддати життя за вітчизну, тільки... — І вже тихіше закінчила: — Тільки не йти до того скіфа у кибитку чи шатро.

— Коли служать рідному місту чесно, то не вибирають, що легше сплатити, не вибирають легшу службу.

— Батьку!.. — зойкнула вона. — Я розумію, але...

Та батько був невмолимий.

— От якраз вітчизні ти й послужиш, дочко, якщо підеш за скіфа. Якщо станеш дружиною

повелителя кочовиків, одного з претендентів на верховну владу в Скіфії. Ти допоможеш ще більше зміцнити мир і торгівлю між нами і степовиками. Це навіть добре. Ми, греки, при твоїй допомозі будемо мати вплив на скіфів. Для нашого міста і поліса це просто щастя.

— А про моє щастя ти подумав? — визивно кинула дочка.

І здалось їй, що батько у ту мить ще дужче постарів, ще різкіші зморшки залягли на його крутому, дубленому обличчі.

— Ти думаєш... думаєш, я з радістю віддаю тебе у чужі степи? — і голос на мить зрадливо забринів. — Але — треба. Треба, Ольвіє, треба... Ось ти говориш... щастя... А я його так розумію: найбільше щастя — це боротьба за щастя свого народу. Ось як я розумію щастя, дочко. А тому йди до скіфів, іди!

І вона пішла.

Розділ п'ятий

Я такої вовчиці ще не зустрічав!

Кочують степовики, пасуть худобу, колишні набіги згадують, багату здобич... А тоді хтось когось зустрівши (на перехресті доріг, біля води чи ще десь), переповість всі новини, зітхне: щось ми, мовляв, давно не гуляли... Пора б уже...

І полетить степом від кочовища до кочовища: а чи не пора нам погуляти в чужих краях, силу свою показати, здобич велику взяти, сусідів пристрахати?.. Щоб пам'ятали нас.

Зберуться кочовики на раду в якомусь там урочищі, сядуть на прадавній могилі — найзнатніші — і, п'ючи бузат, гадають: а на кого б напасти, у який край повернути прудких коней, куди стріли летючі та цілкі пустить!

Ось і Тапур.

Взявши дочку грецького архонта, він ніяк не міг повернути в свої степи, не поживившись по дорозі. Піднявшись на північ од Ольвії, він повернув тисячу своїх вершників (а кожен з них десятюх вартий!) у землі калліпідів.

Зібравши ватагів загонів та знатних воїв, сказав їм:

— Я привів вас у край, де живуть калліпіди. Віднедавна вони перестали визнавати нас, кочовиків, за своїх владик і не хочуть нам платити данину, як платять інші племена. Вони до греків горнутья, з ними торгують, мають зиск, забагатіли, набили добром свої кибитки і думають, що ми, кочовики, їх уже й не дістанемо. Як гадають мої ватаги: чи не час нам провчити тих, хто почав задирати носа?..

І вигукнули ватаги в один голос, зуби вишкіривши:

— Твої слова, вождь, схвально слухають наші вуха. Пора поколошкати калліпідські повозки, добро їхнє переполовинити. Та так, щоб добре затямили, хто їхні владики і кому вони мусять данину давати.

— Тож провчіть! — сказав Тапур і потряс мечем. — Бог наш Арес з вами! Гостюйте у калліпідів три дні, щоб кожен скіф повернувся із добром, рабами і кіньми. Ара-ра, скіфи!!

— Ара-ра!.. — вигукнули ватаги і помчали до своїх загонів.

Загледівши кочовиків, що невідь-де з'явилися у їхніх краях, калліпідиди спробували було нашвидкуруч зібрати військо для відсічі, але з того нічого не вийшло. Нападники налетіли так навално, що не було коли й оглянутись, не те що зібрати сили.

Вершники, озброєні луками, списами й акінаками, з повними сагайдаками стріл, зненацька вигулькували, наче з-під землі вихоплювались, з гиком і свистом, тупотом копит налітали на кочовища калліпідів, налітали навално, раптово, що ніхто й опам'ятатись не встигав... Старих клали на землю стрілами, давили кіньми — кому старі діди потрібні? — молодих в'язали, спустошували кожну кибитку, вантажили повозки свої калліпідським добром і, женучи поперед себе жінок, молодь, гурти худоби і табуни коней,

зникали так же миттєво, як налітали. Трупы забитих навіть охолонути не встигали, як убивць уже й слід розвіявся... А над зруйнованими кочовищами, над теплими ще трупами вже кружляє степова галич... Галич завжди злітається туди, де лютує скіфський бог-меч Арес!

Три дні «гостювала» у калліпідському краї тисяча Тапура, а калліпіди те гостювання вік не забудуть. Ще й майбутні покоління дітей своїх жахатимуть: «Дивися, примчить кочовик, схопить тебе!» А втім, якщо та дитина встигне вирости, перш ніж її схопить кочовик.

...То вигинаючись, то вирівнюючись, повзе валка. Скриплять степом повозки з добром калліпідським, сунуть гурти худоби та коней, бредуть валки полонених, скачуть обіч вершники, нагаями підганяючи калліпідів. Задоволене Тапурове воїнство! Ач як нагаями поляскують! Ач з яким гиком і свистом носяться сюди й туди! Ще б пак! Сьогодні навіть найбільшніші повернуться до кочовищ із добрим збіжжям. Частіше б вождь водив у такі набіги. Собі жону дістав і нас не зобидив. Правда, добра калліпідського йому перепаде чимало, але ж і воїнам щось лишиться. Ар-ра!..

Відкине Ольвія запону кибитки, дивиться на заґони, які женуть поперед себе гурти чужої худоби, валки полонених... Тяжко дивитися на те видовисько. Кого розоряє Тапур? Чиїм добром

понав'ючували вершники своїх коней? Чиїм добром понабивано кибитки вождя? Адже він і без чужого добра багатий. Чи ж мало йому? Невже очі у скіфів завидющі, а руки загребуші, як про те говориться у степах? Чула, хвалилися скіфи, що набіг був вдалий, добушливий.

«Орлами налетіли, — хизувалися між собою вершники. — Калліпідські зайці й поховатися не встигли, як у наші пазурі потрапили».

А он з повозки з-під брудної, закривавленої повсті стирчать ноги, босі, посинілі... То скіфи убитих везуть, щоб поховати їх у землі своїх предків. Виходить, не всі калліпідиди зайцями були, заголосять у степах скіфські жінки, заголосять, обліплені дітлашнею та бідністю. Одна була сподіванка: чоловік награбує чужого добра, заживуть вони тоді... Тим, чиї босі, посинілі ноги стирчать з-під брудної, закривавленої повсті, не повезло. Вони вже на тім світі, у бога Папая. Ніхто не має смутку, що свої загинули. Така їхня доля. Живі добром чужим хвалилися, поживі багатій радіють. Їм пощастило, здорово поталанило... Ляскають батоги, бредуть чужі племена у скіфську неволю. Жінки, діти, підлітки. Віднині вже раби. До скону літ своїх невірники. Худоба!

У деяких кочовиків з мішків біля сідел визирають злякані, заплакані личка... Виростуть діти у скіфському краї, забудуть матір свою, і край

свій, і мову свою — слугами поневолювачів стануть. Звірами виростуть, жалю не матимуть, і колись, разом із своїми жорстокими господарями, нападуть на калліпідів, нищитимуть своїх, край свій спустошать і вогнем спопелять.

Розоривши калліпідів, Тапур звернув з північного напрямку і пішов за Борисфен. Там, на схід од Борисфену, і починається край кочовиків, його, Тапурів, край.

Ще цілих десять днів рухалось Тапурове військо із здобиччю, заповзаючи все далі і далі в глиб степів, аж доки не посунуло цілиною. Хоч і лишали позад себе сліди, але вони швидко заростуть, загубляться у травах, зникнуть, як на дні зеленого моря.

Степ, степ, степ...

Безмежний, неосяжний, для чужих — небезпечний, для своїх — рідний. І Тапур наче змінився, наче пробудився після сну. Аж розквітло його засмагле лице, зробилося привітним, мовби добрим. Випроставшись у сідлі, він вдихав на повні груди сухе степове повітря, мружив очі... Чи нахилившись з сідла, зривав кущик полину, розтирав його між пальцями, вдихав гіркий і терпкий присмак. Сте-еп... Його, Тапурів, степ озивався до нього полином, тим полином, дух якого не можна забути доти, доки живеш на білому світі. Нема для степовика бентежнішого запаху, аніж

запах полину. Коли скіф вирушає в далеку дорогу, то бере із собою пучечки сухого полину і там, в чужих краях, вдихне степове зілля і ніби вдома побуває. А воїну, котрий помирає від ран, дають наостанку понюхати полин. «Щоб і на тім світі, — кажуть йому, — степ свій не забував».

Мружачись до сонця, Тапур із посмішкою на губах мчить до білої кибитки, що везе його великий скарб, і яку пильно охороняє відбірна сотня.

«Людоловом мене обізвала, — думає він про свою полонянку і тішиться подумки. — Ха! Я і є людолов, бо я — володар степу. Умію коней ловити і людей умію ловити. Бо тільки сильний стає людоловом, а слабак — рабом. А таких гарних, як дочка архонта, я ладен ловити все життя».

За білою кибиткою іде на поводі сауран¹², чудовий і витривалий скіфський кінь, хоч і непоказний із себе. Тапур, милуючись конем, підморгує йому.

— Погуляти хочеш, коню, степами із вітром наввипередки побігати?..

Кінь шкірить жовті зуби, киває головою.

---

¹² Сауран — швидкий, невтомний світло-рудий кінь із темною смугою вздовж хребта, котрий, як гадали кочовики, походить від дикого коня.

— Як там дочка архонта? — весело кричить Тапур до сотника. — Все ще галасує, що я — людолов?

— Виходить із кибитки тільки вночі, на привалах, — одказує той. — А зла, як вовчиця. Так і кидається на всіх. Мої люди навіть побоюються гречанки.

— Ха!.. — задоволений вождь. — Вона така... Люблю жінок, які показують пазурі і навіть трохи шкрябаються ними. Кров тоді нуртує у жилах, чоловік тоді відчуває свою силу.

Він зіскакує з коня на задок кибитки і пірнає під запону. Кінь його біжить поруч із саураном, за кибиткою. Сотник підморгує вершникам, і ті, скалячи зуби, починають потроху відставати од кибитки. Зненацька запона шарпнулась, і вождь, простоволосий, без башлика, скочивши із кибитки, наче хто за ним гнався, стрибає у сідло свого коня. За ним із акінаком у руці висунулась гнівна і розпатлана Ольвія, блиснула очима.

— Ну... хто ще бажає простягати до мене руки? — і кидає башлик вождю. — Забери своє позолочене добро!..

Воїни жахнулися: ще ніхто і ніколи так не поведився з їхнім всемогутнім вождем. І не поведився, і не говорив йому таких слів. А до башлика його так і доторкнутися ніхто не смів — священна то річ у вождя! Знак його зверхності над

усіма людьми. Ой, що то буде тепер! Вождь у гніві не знає спину. Сотнику лячно стало, нерозумна гречанка, що тебе тепер чекає! І він на мить аж очі заплющив, і його люди теж позаплющували очі, вдаючи, що вони не бачили, як нешанобливо повелася гречанка із чоловічим башликом... Але нічого не сталося. Тапур навіть не вибухнув гнівом. Він зловив на льоту башлик (сотник та його люди аж роти пороззявляли з подиву), натягнув його на голову і захоплено крикнув сотнику:

— Бачив?! От вовчиця, га?.. — і показує руку, на якій розпливається червона пляма. — Бачив? Полосонула акінаком. О, акінак вона уміє тримати в руках. Клянусь бородою Папая, такої жінки я ще не зустрічав. Щоб на мене кинутись з акінаком?.. Щоб швиргнути мій башлик... О-о!.. — Він наче був трохи аж розгубленим. — Такі жінки є, кажуть, тільки в савроматів. О, недарма я ходив до греків. Така вовчиця народить мені сина-вовка! О!..

Припавши губами до ранки, висмоктував кров, зализував рану.

— У скількох бійках бував, а своєї крові ще не бачив, — бурмотів сам до себе. — І ось... побачив. І де? У кибитці. Ха!.. От вовчиця, га? І все одно ти будеш моєю! Коли Тапур чого захоче, то хай хоч і степ репає, а по його буде!

Ольвія відкинула запону, показала акінак.

— Бачив?.. Спробуй лише поткнутися, людолове! Він любові забаг! Утіх! Я до тебе не напрошувалась, силою мене захопив, тож терпи. І не забувай, акінак у мене завжди напохваті.

— О-о-о!! — Тапур захоплено дивився на неї.
— Я навіть і не думав, що ти... ти така.

— Яка це... така? — насторожено обізвалася Ольвія і поправила волосся, що вибилося у неї з-під башлика, застєбнула на дерев'яні палички куртку. — Яка?..

— А така... гарна, — одним духом випалив вождь. — Я люблю таких, необ'їжджених. Бо тихі та покірні мені вже набридли. Від їхньої покірності спати хочеться, а ти кров нуртуєш мою. Ти будеш моєю, клянусь бородою Папая!

— Твоєю?! А ти спробуй, візьми! — вигукувала у відчаї Ольвія, а десь у серці крижаніло: візьме він її... Вже взяв. І не відпустить ніколи. — Думаєш, боюсь тебе, людолове? Я згодилась піти у твоє шатро. Згодилась. Як батько казав: зміцнити стосунки між греками і скіфами. Згодилась піти у твоє шатро, але любити тебе вся твоя орда мене не примусить.

— Навіщо орда? Ти й без орди мене полюбиш.

— Скіфи усі такі самовпевнені, чи тільки Тапур один такий?

А він ніби між іншим:

— А не захочеш мене любити, станеш рабинею.

І шкірив зуби, посміхався хижо.

— Я-я??! — вражено видихнула Ольвія, і лице її враз зблідло. — Ра-рабинею?! — повторила вона шепотом і рвучко висмикнула з-за пояса акінак. — Ні, я вільна і скіфською рабинею ніколи не буду. Ліпше смерть!

— Ей, ей, ти що? — поспішно вигукнув Тапур. — Скажена! Ану, опусти акінак! То я так просто бовкнув. Ти будеш моєю жоною. Повелителькою всіх моїх людей.

— Тоді чому ж ти мене тримаєш, як полонянку, в кибитці?

— Тому, що місце чоловіка у сідлі, а місце жінки у кибитці. Так у нас заведено, і в кибитках завжди їздять скіфські жінки.

— Але ж я не скіф'янка. — Ольвія відв'язала од задка кибитки повід і скочила в сідло саурана. — Я не скіф'янка! — крикнула вона і погнала коня у степ. Сотня охорони повернула було за нею коней, але Тапур помахом руки спинив вершників, коротко кинувши:

— Сам!

Розділ шостий

Донька гостинного моря

Вихопившись на узвишшя, сауран розкотисто заіржав, радіючи молодій своїй силі, і застиг на скаку як укопаний. Гризучи бронзові позеленілі вудила, він нетерпляче косував на вершника карим вологим оком, у якому плив вранішній степ... Десь іржали коні. Сауран бив копитом і поривався вперед.

— Почекай-но, — спинала його Ольвія, — мені спішити нікуди, не додому їду...

Закидаючи голову, сауран ловив чутливими ніздрями бентежний вітер рідних степів, у яких він народився і виріс, збуджено тремтів, б'ючи копитом. Там, за обрієм, водив він на соковитих травах косяк молодих лошиць. І сауран поривався до них, бо там, за обрієм, клично іржали скіфські коні, і гупотіла земля під незліченними табунами, під прудкими ногами степових коней.

Сауран поривався, та Ольвія стримувала його. Перебираючи в руках повіддя, прикрашене золотими бляшками, вона все оглядалась і оглядалась назад, де за кряжами, далеко-далеко звідси, залишився її край... Була вона зодягнена в коротку куртку без комірця, вишиту на грудях візерунком із квіток, вузькі шкіряні штани, що звужувалися донизу, взута у м'які сап'янці, халяви

яких були трохи зібрані й перев'язані малиновими стрічками із золотими китицями. М'яке волосся хвилями спадало на округлі плечі з-під гостроверхого башлика.

Ольвія пустила саурана в долину. За нею мчав Тапур і посміхався сам до себе. Невдовзі сауран Ольвії наздогнав вовчицю, що, забарившись того ранку на полюванні, квапно поспішала до свого лігва. Пирхнув кінь, вчувши хижачку, дроз пробігла по його тілу і передалася вершниці.

Тапур наздогнав Ольвію і на скаку ткнув їй у руки гнучку плетеницю, скручену із сталок волячої шкіри, з важкою свинцевою кулею на кінці.

— Візьми! — крикнув у запалі, бо полювання над усе любив. — Цією кулею здорово можна розтрощити череп вовчиці. Ми так за вовками ганяємось. Догнати сірого і вбити його кулею — це більше вміння, аніж з лука. Спробуй!

Очі його збуджено горіли, увесь він аж тремтів в передчутті погоні за вовчицею, і Ольвія, посміхнувшись, перший раз йому посміхнувшись, вихопила з його рук плетеницю.

— Ара-ра!.. — крикнув Тапур. — Здоганяй, бо втече!

— Ара-ра!.. — вигукнула й собі дівчина скіфський клич і пустила саурана вчвал. Під копитами коня задвигтів степ, і у вухах вершниці тонко засвистів вітер.

Відстань між конем і звіром хутко зменшувалась.

Звівшись в сідлі, Ольвія занесла для удару плетеницю. Ще мить, і важка свинцева куля, описавши в повітрі півколо, із страшним тріском розчавить вовчий череп.

І тут дівчина вгледіла рожеві соски.

— Мати!..

Слово зірвалось з уст мимовільно, і напружена рука дівчини обм'якла, тіло ослабло. Мисливського запалу як не було, натомість защеміло серце... Мати... Бодай і вовчиця, але ж мати. І десь її голодними очима виглядають малята.

Кінь, відчувши раптову перемену в поведінці вершника, почав непомітно збавляти хід. Вовчиця хутко віддалялась, аж доки й не зникла десь у балці.

— Ти чому?! — кричав Тапур і збуджено блискав очима. — Таку вовчицю відпустила!.. Ех, здобула б її, і всі б про тебе у степах говорили, а ти...

Ольвія мовчки віддала йому плетеницю і пустила саурана вперед.

Мати...

Ольвія не знала своєї матері. Густі тумани минулих років, наче сторожові мури, стали між ними, і стали, як здавалось, навічно. І марно намагалась вона поговорити з батьком, аби вивідати бодай крихту тієї таємниці. Де поділася мати? Що

за лихо скоїлося з нею? І чому про неї навіть згадувати не велено? Бо досить було натякнути про матір, як відразу ж тінь невдоволення пробігала по сухому, аскетичному обличчі батька, а в його сталистих, безжальних очах спалахував гнів...

Коли Ольвія була ще маленькою і батько садовив її до себе на коліна, то іноді ласкаво (що взагалі з ним траплялося рідко) казав, погладжуючи її по голівці важкою, дубленою рукою:

— Ти, моя щибетушечко, найкраща у світі, адже тебе народило синє море, наше славне Гостинне море.

— Як богиню Афродіту? — дивувалася дівчинка. — Із морської піни?

— Може, так, а може, й не так, — ухилився батько від прямої відповіді. — Мені дуже хотілося, аби в мене була донька. От пішов я до лиману і кажу: «Славний лимане, подаруй мені доньку». А лиман зашумів голубими хвилями і каже: «Йди, чоловіче, до самого синього моря, воно подарує тобі доньку». І пішов я тоді до Гостинного моря, довго-довго йшов, не один день, але нарешті прийшов. Став на березі і кажу:

«Славне синє море наше! Подаруй мені, будь ласка, маленьку донечку».

«А яку тобі доньку?» — питає море.

«А таку, — одказую, — щоб була найкращою у світі».

«Почекай, — шумить море, — буде тобі донька, найкраща у всьому світі білому».

От зашуміло синє море, і впливає дельфін на берег, а на спині в нього сидить маленька-маленька дівчинка.

«Добрий чоловіче, — каже дельфін. — Гостинне море дарує тобі доньку, найкращу в світі».

Подякував я Гостинному морю і забрав тебе додому, — закінчував Родон, усміхаючись...

Та з роками батько ставав похмуріший, непривітний. Іскорки пестошів, що спалахували у ньому, коли Ольвія була маленькою, згасли... А звідтоді, як дочка почала настирливо доскіпуватись про свою матір, Родон і зовсім не тямився із себе...

Невже вона так ніколи і не вивідає правду про ту жінку, котра народила її й невідомо де зникла?..

Іноді їй снилася мати: ніч, пустельна вулиця, ні душі навколо. Наче вимерло все живе, лише вітер виє-завиває та ухкає сич. І раптом, наче з-під землі, виростає на вулиці жінка, вся у чорному... Мовчки простягає руки і йде до неї, і чути, як вітер моторошно лопотить її чорним плащем...

«Це ти, Ольвіє?.. — питає жінка в чорному. — Йди-но сюди, донечко. Я твоя мати».

Охоплена жахом, дівчина кричала, й сон миттю утік од неї, забираючи з собою жінку в чорному...

— Облиш своє наполягання! — жорстоко вигукнув одного разу батько, коли Ольвія сказала, що її мати жива, бо інакше б чого вона приходила у сні. — Вона недостойна твоєї згадки. У тебе є батько! У тебе є місто, котре дало тобі своє ім'я. І цього досить!

Коли виросла, ще раз запитала про матір:

— Що б там у вас не скоїлось, але ти мусиш... я благаю... Мусиш повідати про неї. Хто вона? Яке лихо її спіткало? — наважилась одного разу дівчина.

Батько мовчав, і було те мовчання похмурим, важким, але Ольвія вигукнула щиро:

— Вона ж мені мати!

— Мати?.. — глухо перепитав Родон, уникаючи дивитися в допитливі й тривожні очі дочки. — Я не думаю, що вона була б тобі доброю матір'ю, коли зважилась на підлість.

— Батьку!.. — сама дивуючись своїй сміливості, вигукнула дочка. — Але ж ти її й досі... кохаєш.

— Що?.. — здригнувся Родон, і йому нараз забракло повітря. — Що ти сказала?..

— Ти кохаєш її і... мучишся. Хіба ж я не бачу?

— Ти занадто багато бачиш! — різко крикнув він, і його дублене обличчя почало чорніти. — Тоді теж була весна, — нарешті заворушив він сухими

губами, що на людях завше складалися зневажливо і гордо. — І так само степ цвів довкола міста. І була вона дуже гарна. Ох, яка вона була гарна! І треба ж було такому трапитись!.. — Він хотів було ще щось додати, може, найважливіше, але схаменувся і заговорив далі якимось чужим голосом: — Я тобі нічого не казав, і ти нічого не чула. Матері у тебе немає. І ніколи не було. Просто одна жінка тебе колись народила. Тільки й того. Але вона недостойна твоєї згадки. — Повагавшись, видавив з себе: — Вона була рабинєю своєї хіті. Вона була... Її не було, затям! Ніколи не було! — І невесело посміхнувся: — Було Гостинне море, і був дельфін, котрий виніс тебе з моря на своїй спині. Оце і все. І не муч мене.

Так і не дізналась вона тоді про свою матір та про те, де вона і що з нею скоїлось. Не дізналась і вже й не дізнається...

Глянула на степ і подумала: як з'явиться щось живе у цю мить, хай буде правда, що вона донька Гостинного моря і що дельфін колись виніс її з dna моря на своїй спині.

І тільки вона подумала, тільки загадала на степ, як зненацька засвистів вітер у дужих крилах, щось велике і біле, мигнувши з гори вниз, каменем упало у вибалок, і тієї ж миті пронизливе передсмертне виття навпіл полоснуло сонну степову тишу.

Ольвія здригнулась.

Звірине виття, чимось схоже на розпачливий людський крик, було переповнене таким відчаєм і такою смертною тугою, що дівчина не роздумуючи пустила саурана навскач. Влетівши у вибалок, вгледіла величезного орла, який терзав вовчицю. Мертвою хваткою вчепившись могутніми пазурами у спину вовчиці, він бив дзьобом їй у загривок і розмахував широкими крилами, намагаючись підняти свою жертву в повітря. Закидаючи голову, вовчиця безсило клацала зубами і жахно вила, відчуваючи свій неминучий і швидкий кінець.

Коли Ольвія під'їхала ближче, орел, настовбурчивши пір'я, повів у її бік закривавленим дзьобом, повним вовчої шерсті, і, відпустивши жертву, неохоче відстрибнув убік. Розмахуючи крилами, люто клекотів і поривався відігнати людину від здобичі, яка за правом степу належала у ту мить тільки йому.

Відчувши, що її відпустили залізні пазури, вовчиця засилкувалася звестися, але в неї вже був переламаний хребет, і задня частина тіла з ногами більше їй не корилася. Жалібно виючи, вовчиця спробувала було хоч поповзти, волочачи за собою неслухняний паралізований зад, та сили уже залишали її.

Доповзти до своєї нори, що була неподалік, вона уже не могла, а тільки шкребла передніми

лапами землю, в безсиллі вириваючи траву з корінням. Із сосків її набухлого вимені текло криваве молоко на зелену траву.

— І як же ти не вбереглася?.. — з жалем мовила Ольвія.

Вчувши голос, вовчиця повернула до Ольвії вирячені очі, які вже затягувала холодна мла смерті, і по-вовчому заскімила: не то скаржилась на свою долю, не то прохала в людини порятунку...

— Моя допомога тебе вже не порятує, — сказала дівчина.

Вовчиця відчула по її голосу, що все, і завила — розпачливо і жалісливо.

Ольвія відвела свій погляд від її помертвілих очей.

— Я помилувала тебе, але... Степ є степ, і закони для нього не писані. Хто дужчий, той і трощить кості іншому.

І ледве повернула коня, як орел, змахнувши крилами, знову впав жертві на спину, загнав пазури в хребет і, вигинаючи, ламаючи його, наніс кілька ударів дзьобом у загривок...

Тріснули кості.

Востаннє, вже не сподіваючись на рятунок, завила вовчиця.

Орел заклекотів на ній, відчувши свою перемогу.

Тремтячи, сауран вилетів з балки, й Ольвія спрагло вхопила свіжого повітря. Ще якусь мить позад неї чулося конаюче виття, що переходило у хрипіння, а тоді й воно стихло... Наче захлебнулося.

І знову в степу млява, сонна тиша.

Десь, осмілівши, свиснув бабак, йому озвався інший, налетів вітер, зашелестів тирсою, наче замітав сліди, розвіював жахне виття вовчиці, щоб і звуку з нього не зосталося у степу...

А в безодняві неба пливли легенькі білі хмаринки.

— Степ є степ... — зітхнула Ольвія і пустила коня вчвал.

Розділ сьомий

А мати не хотіла іти в могилу

Тапур наздогнав її, і далі вони їхали поряд — кінь у кінь. Валка з полоненими, гуртами худоби й коней відстала і тепер сунула позад них на відстані польоту однієї стріли.

Був тихий та ясний день, і Ольвія, замислившись, на мить забула про своє горе, і від того стало легше на душі. Дивилася в далечінь, і здавалось їй, що вона вдома, виїхала за місто — розвіятись у степу. Але він — Тапур — зненацька нагадав про себе:

— Ти народиш мені сина!

Він так і сказав — негадано і без будь-якої зачіпки: ти народиш мені сина... Він, очевидно, думав про щось своє, потаємне, тому й вихопилися в нього оті слова: ти народиш мені сина.

Ольвія наче зі сну пробудилася і враз повернулася до жахливої дійсності. Насторожено перепитала:

— Тапур щось сказав?

— Тапур сказав, що дочка грецького архонта народить йому сина.

Це було так просто мовлено й широко водночас, що Ольвія хмикнула і засміялась. Чомусь їй навіть весело стало.

— Забрав мене силою і ще й вимагає сина, — глузливо сказала вона і подивилась на нього карими, вологими од сміху очима. — А ще які бажання в Тапура?

Але він був серйозним, надто серйозним і дивився на неї трохи аж зажурено (О люди, невже цей жорстокий, дикий скіф може чогось там журитися?).

— Чоловік без сина — що лук без тятиви, що птах без крил, — замислено мовив він, і таким вона його бачила вперше. — Лук не пустить стрілу, птах не злетить. Мені потрібен син. Мені потрібен продовжувач мого роду. Пішовши у світ предків, я

все одно житиму у цих степах. Житиму в моєму синові, адже у ньому нуртуватиме моя кров.

Овва! Він таки й справді може замислюватись і говорити так, як говорять грецькі любомудри. Це щось нове в ньому відкрила вона. Несподіване.

І запитала вже без тіні насмішки:

— Ти хочеш мати щасливого сина?

— Найвідважнішого! — гаряче заперечив він. — Один скіф вимолвив для свого сина щастя. Багато-багато щастя. А відваги попрохати й забув. І боязливий син зрадив своє щастя. Тому в нас кажуть: хто хоче бути щасливим, той мусить відвагу з великої чаші пити. Бо щастя як змія: не кожен його може утримати в руках.

Дивно, але він чомусь уже не здавався їй чужим та ворожим. Мала таке відчуття, ніби знала його давно-давно.

Їхали ковилою навпрошки, і коні пливли у зеленім морі по самі черева, і об ноги її все билась і билась ковила. А вона думала стривожено:

«Але ж він... людолов. Калліпідів розорив, мене забрав... А я... я вже не відчуваю до нього зла. Невже мене скіфи чимось напоїли?..»

І вона починала вірити, що так, що скіфи й справді її напоїли якимось трунком, і вона вже по-іншому тепер думає про їхнього вождя. А він, не дивлячись на неї, замислено говорив, наче сам із собою радився чи бесідував із степом:

— Мені потрібен син. У мене все є: багатство, слава, влада. А табуни які маю! Яких коней викохав я у степах! Все маю. Все. У мене, зрештою, є і ти — найкраща жона, якої немає в жодного скіфського вождя. Але в мене немає сина. І на мені обірветься мій рід, і коней сідлатимуть у цих степах інші роди. Ось чому ти мусиш народити мені сина! Бо дочок досить. Їх у мене аж чотири. Гарні дівчатка, такі щebetухи, але... Але потрібен син. Дві мої дружини народили мені дівчат, і я хотів було їх продати у рабство, та старійшини відраjali.

— Але... за віщо?

— Як — за віщо? — аж здивувався він. — Та за те, що вони не захотіли народити мені синів. Або хоча б одного.

Ольвія вражено подивилася на Тапура.

— А хіба ж вони... винні?

— Так, винні!.. — упевнено вигукнув він. — Мій батько, вождь Ор, дуже хотів, щоб у нього був син. І моя мати народила йому сина, себто мене. Бачиш, як просто. А мої жінки не захотіли народити мені синів. Я відіслав їх у далекі кочовища. Але якщо ті дві ліниві й жирні жінки ще хоч раз потраплять мені на очі, я таки продам їх савроматам!

«Так ось він який, цей... людолов?! — подумала вона вражено і відчула якийсь острах, адже він і з нею може так само вчинити, як із двома

першими дружинами. — О боги, які дивні ці скіфи! Хіба можна збагнути цього Тапура?»

І привілля степу чомусь уже не вабило її так, як хвилю тому. Аби відволіктися від похмурих думок, запитала:

— А куди ми їдемо?

— У моє весняне кочовище, — махнув рукою на схід. — Там воно за кряжем, у долині Трьох Колодязів. Там будемо стояти доти, доки вистачить табунам трави, а потім покочуємо далі на схід. Ми не греки, живемо вільно: сьогодні — тут, а завтра — ген там!

— А там що? — махнула вона рукою на північ. — За синіми кряжами, де небо зливається із землею. Що там?

— Степ і степ.

— А крім степу, що-небудь є? — доскіпувалась вона.

Він здивовано на неї подивився.

— А що може бути у степу, крім... степу? Нам, скіфам, потрібен тільки степ. Степ, і більше нічого. Бо ми — степовики. Сини степів, а степ — то наш батько. Великий степ, широкий степ! У степу ми добрі.

Ольвія глянула на валку, на його вершників, котрі гнали калліпідів, зітхнула й промовчала. І знову бачила перед собою не скіфа-любомудра, котрий карається, що в нього немає сина, а бачила,

як і раніше, хижого людолова. То хто ж він, цей Тапур? Хто вони, скіфи? Чи справді добрі сини степів, а чи дикі племена, що живуть набігами на землі своїх сусідів?

Коли піднялися на взгірок, Ольвія побачила в далині високу могилу.

— Там лежить мій батько, вождь Ор, — помітивши її погляд, сказав Тапур. — Він якраз кочував у цих краях, коли його наздогнала смерть. Це сталося десять весен тому.

— Він помер?

— Так, але не своєю смертю. Ор ніколи не скаржився на відсутність сили і здоров'я мав нівроку. Як кажуть, на трьох! Міцний був, як дуби біля Борисфену. І досі б жив у цьому світі, коли б не Скіл.

— А хто такий Скіл?

— Пастух мого батька, харпак! — зневажливо вигукнув Тапур. — Навіть башлика свого, як подобає кожному чоловікові, не мав. Ганчіркою голову обмотував. Ніхто він був у наших степах, злидень із злиднів. Але на чуже добро очі витріщав, все бурчав, що у степах несправедливість. У нього був маленький табунець, але він пропав у холодну зиму, коли трави обмерзли і коні не могли діставати собі корм. От Скіл і найнявся пастухом до Ора. У степах біля табуна і жив. Спершу він старався, бо мріяв відродити свій табун. І вже випас було в Ора

кобилу і хотів її злучити, щоб вона привела йому лоша. А те лоша, вирісши, привело б ще одне... Так і мріяв Скіл відродити свій табунець. Але за тими мріями не доглянув батьків табун, і вовки вкрали лошака. От вождь Ор і забрав у Скіла півкобили за того лошака. І лишилося у Скіла тільки півкобили. Тієї весни вождь Ор захопив багато рабів і продав їх савроматам. Купляли рабів у нього і свої. От Скіл привів до нього кобилу і каже: половина цієї кобили твоя, а за другу половину дай мені рабиню. Я одружуся з нею, і вона народить мені сина, бо вільна скіф'янка за мене не піде, адже я бідний і не маю повозки. Вождь Ор дав йому за півкобили рабиню, але велів їй виколоти очі.

— Для... чого?.. — жахнулася Ольвія. — Господи, яке варварство!

— Так то ж рабиня, — здивувався Тапур. — А раб не людина, з ним можна що завгодно робити.

— Але для чого... очі?

— Зрячий може втекти при першій же нагоді, а сліпий вірно служитиме хазяїну. Такий звичай наших дідів і прадідів.

— І що?.. Нещасній викололи очі?

— Звичайно. Кажу тобі, ми так завжди робимо, і тут немає нічого дивного. Ми ж не вільним виколуємо очі, а рабам. У мене, наприклад, теж є сліпі раби, та ти їх сама побачиш. От і Ор велів тій рабині виколоти очі. Але щось там

не так сталося, і рабиня згоріла у гарячці. До ранку й померла. Мабуть, вона дуже слаба була. От у Скіла й пропало півкобили. Скіл за ті півкобили і впав духом. Він уже не міг завести свій табун, і йому нічого не залишалось робити, як до скону своїх літ пасти табуну мого батька. І тоді Скіл узяв лук, стрілу, прийшов до шатра мого батька і крикнув: «Вождь Ор, вийди, я приніс тобі гостинця». Батько вийшов із шатра і каже насмішкувато: «Якого ж ти мені гостинця приніс, як у тебе було півкобили і ту ти втратив?..» — «А ось якого гостинця!..» — вигукнув Скіл, натягнув тятину лука і пустив моему батькові стрілу в груди. А сам кинувся тікати. А батько мій крикнув йому вслід: «Не тікай, Скіле, я вождь, і мені не пристало ганятися за якимось там пастухом». Тоді Скіл зупинився і каже: «Викликай мене на герць!..» Батько мій зареготав: «Забагато честі, щоб вождь викликав на герць останнього пастуха! Такого ще ніколи не було в наших степах». Скіл аж розгубився, бо ждав від мого батька чого завгодно, тільки не таких слів. «Але ж я тобі, — сказав він, — пустив стрілу в груди». — «Тобі це приснилося, нікчемний пастуше», — сказав батько і повернувся в своє шатро. Звідтоді Скілові так і здавалося, що то йому все приснилося... Ну що він пустив стрілу вождю Ору в груди. Він уже й сам вірив, що то був всього лише сон... І після того він ще дужче боявся

вождя Ора. Ось яким гордим був мій батько. Для нього ліпше смерть, аніж неслава, що якийсь там пастух пустив йому стрілу в груди. Стріла була із двома шипами і глибоко застрягла у грудях батька. Він не зміг її вийняти, а кого-небудь попросити це зробити не зважився. Щоб по стрілі не дізналися, чия вона... От який він був гордий. Так і носив у собі ту стрілу. Дужий він був і міцний, як дуб біля Борисфену. І стріла та заросла в його могутніх грудях, і все б закінчилося добре, аби стріла та не була мідною. Мідний наконечник у грудях позеленів, і батько невдовзі помер... Я став гадати: від чого помер такий здоровий і сильний чоловік, як мій батько? Оглянув його тіло і знайшов слід від наконечника у грудях. Я вирізав його акінаком, то був наконечник Скіла. Адже кожного скіфа можна взнати по наконечниках його стріл. Взагалі у Скіла, крім ремінного наконечника, більше не було нічого, але один наконечник він виміняв мідний. Ще й хвастав: півкобили, каже, є, мідний наконечник є, лук є, скоро, мовляв, забагатію. Матиму свій табун, і наконечники моїх стріл будуть тільки мідні. Його так іноді й дражнили: Той, у кого аж один мідний наконечник!

Ось так я дізнався, що той мідний наконечник — то Скілів. Я велів схопити того злидня, він і зізнався у всьому, як було. Я велів прив'язати його до хвоста дикого коня тарпана і пустити коня у

степ, поштрикавши його перед цим списом. Тарпан як шалений кинувся геть і поволік за собою того харпака... А вождя Ора я поховав он у тій могилі.

І показав нагаєм на могилу, над якою кружляв орел. Тінь його носилася по зеленій ковилі. Тапур, прикусивши губу, сторожко спостерігав за орлом.

— Батько й досі не полишає надії повернутися у цей світ, — зітхнув він, і в його голосі відчулося невдоволення. — Певно, у нас краще, аніж у світі предків.

— Звідки ти знаєш, чого він хоче? — здивувалась Ольвія.

— Над його пристанищем літає орел, — пояснив Тапур. — То його Ор підманює, щоб він приніс йому Борисфенової води у дзьобі.

— Ну й що?

— Хіба ти не знаєш, що вожді завжди повертаються із того світу, якщо ковтнуть хоч краплину Борисфенової води? От і вождь Ор хоче повернутися сюди.

— Це добре?

Тапур якимось дивно глянув на неї.

— Повернувшись у білий світ, Ор відбере у мене владу і знову стане владикою над кочовиками. Але я влади нікому не віддам. Навіть рідному батькові. Тому хай Ор краще не повертається, його дні у цьому світі вичерпані, і він свою чашу випив до дна.

Чим ближче підїздили вони до могили, тим більшою і грізнішою вона ставала, наче виростала із землі. Ольвія знала, що у скіфів по висоті і величі могильного кургану можна визначити, хто лежить під ним у гробниці та яке становище займав небіжчик за життя. Жінок, дітей, наложниць та рабів скіфи ховали просто, у простих ямах, і курганів над ними не насипали, якщо ті жінки та діти були незнатних родів. Загортали яму, і все. І ті могильні горбики швидко зрівнювалися з поверхнею степу, заростали ковилою і назавжди щезали. Дрібним був небіжчик за життя, не виділявся ні багатством, ні військовою кметою, то для чого його виділяти курганом після смерті? А ось воїнам вже насипали кургани, невеликі, скромні, але нагортали. В яму клали лук, стріли, акінак, глиняну чашу — от і все. А вже над старійшинами родів і племен, над прахами знатних мужів з'являлися високі кургани, ще вищі — над вождями та їхніми синами й родичами, а ще вищі — над царями. Їм нагортали такі високі кургани, що коли підїдеш до його підніжжя та глянеш на вершину, то треба так голову задирати, що й башлик на спину впаде... І стоять ті кургани віки та віки, й стоятимуть ще віки та віки... Тисячі літ стоятимуть.

— Вищої могили за могилу мого батька немає у цих краях! — гордовито вигукнув Тапур. — Вищі

кургани є тільки у краю Герр¹³, де ховають самих царів.

І Тапур почав розповідати Ольвії, що, за прадавніми звичаями його народу, тіло померлого вождя бальзамували, одягали в найкраще вбрання, клали на візок і сорок днів возили по родичах покійного, по підвладних родах і племенах. Чому сорок днів? Цього Тапур не знає, але возити треба сорок днів. Так велить звичай предків, а звичаїв треба дотримуватись. Коли з'являлась жалобна процесія в кочовищі, всі виходили їй навстріч, на знак скорботи скіфи обрізали собі волосся, дряпали обличчя, часто калічили себе, щоб показати, як вони горюють за померлим, щоб цар чи вождь і на тім світі пам'ятав про їхню вірність.

Об'їхавши всіх родичів, всі роди й підвладні племена, процесія поверталася до землі Герр. Де земля Герр? Там, махав Тапур нагаєм кудись у степ, далеко звідси, аж на самім краю скіфської землі. Там протікає річка Герр, і там живе народ, який так і називається — герри. Вони визнають скіфів за своїх владик, у їхньому краї скіфи й ховають своїх царів, вождів та дуже знатних мужів і прославлених

---

¹³ Земля Герр (як і річка Герр) — як гадають деякі вчені, нинішня р. Молочна, над правим берегом якої і нині височать стародавні кургани.

воїнів... А вже за життя Ора возити знатних небіжчиків у землю Герр перестали, а почали ховати їх там, де вони кочували і де їх наздогнала смерть. От і Ора Тапур не повіз у землю Герр, а поховав у цих краях. Тут кочував тоді Ор із своїми племенами, тут він зустрів свій останній день, тут його й велів поховати Тапур.

— О, ставши вождем, я відрядив Ора у світ предків з усіма почестями, на які він заслуговував. Рідко кого з вождів так ховали у цих краях! Яму викопали у сім людських зростів, а збоку вирили підкоп довжиною у п'ять людських зростів. Обіклали його камінням. Там у саркофазі й поклали Ора, його каптан так і сяяв од золотих бляшок, ще я поклав йому меч у золотих піхвах. Пояс його теж у золотих прикрасах, горить і сагайдак, обкладений золотом. На шию небіжчику наділи золоту гривну. Рядом поклали ще один одяг у золоті, поставили бронзовий посуд і великі казани, щоб Ор на тім світі варив м'ясо, поклали амфори з винами, чаші поставили золоті й срібні. І це ще не все! — гордовито вигукнув Тапур. — Сорок відбірних коней велів я закопати в боковій ямі, щоб вождь Ор мав на чому їздити у світі предків. П'ятеро конюхів лягло, десять рабинь пішло в могилу Ора! Ще й у ноги йому семеро задушених слуг кинув. От! І зброя у коней теж вся у золоті. От як я відрядив свого батька у той світ! Далеко в степу видно його

могилу! Довго скіфи возили землю, доки насипали такий високий курган. Коли курган насипали, на кургані провели тризну, пили і їли у славу Ора, а потім вбили п'ятдесят слуг і стільки ж коней. Вбитих насадили на кілки, щоб слуги були на конях, і розставили їх навколо кургану, а потім навозили землі ще... О, далеко видно у степу могилу Ора! їдуть скіфи, питають: чия ж то могила? Вождя Ора, одказують, то син його, Тапур, так поховав батька. Все літо мої люди возили землю до могили Ора, а я казав ще і ще. Тепер могила найвища у цих степах. Кращих каменотесів я знайшов, і вони вправно вирубали Ора із каменю. Он він стоїть на могилі, кам'яний Ор. Хто йому все те поставив? Тапур. І про Тапура всі в степах говорять. І ще довго-довго розповідатимуть. От! Бачиш, з кургану дивиться на нас кам'яний Ор. Нас зустрічає. Ара-ра, батьку! — крикнув Тапур на все горло. — Ара-ра-а!!!

— ...ара-ра-ра-а-а... — понеслося степом.

— То голосом луни озивається із того світу мій батько. Він ще пам'ятає клич свого роду!

Ольвія відчула, що їй стає не по собі, коли підїхали до могили. Яка ж вона страшна! Скільки людей велів задушити Тапур для Ора! О боги, які жорстокі ці скіфи! Вона ще ніколи не чула, щоб у греків щось подібне траплялося.

— Так треба, — мовив Тапур, — повелитель мусить бути і на тім світі повелителем. Та й чи не все одно рабам, де їм слугувати вождю: на цім світі чи на тім?

Під'їхали ближче.

Могила здіймалася високо і широко. На її вершині вросла у траву кам'яна статуя Ора, неоковирна, грубо витесана із каменю. Ор сутулий, в гостроверхому башлику, руки на животі складені, на світ білий спідлоба дивиться... За поясом стирчить нагай, висить акінак. Грубезний камінь лише підкреслював могутність померлого вождя, навівав страх, адже навіть у світі пращурів Ор все одно могутній і знаний!

— Батьку мій, великий вождь Ор! — крикнув Тапур, зупинившись біля підніжжя могили. — Це я, твій син, Тапур, приїхав до тебе у гості. Подивись у білий світ, тебе вітає твій син Тапур. Як тобі живеться у тім світі? Ти всім задоволений, великий вождь?

І вмовк, прислухаючись. Він мовчав якусь хвилину і хмурнів. Але виду не подав.

— Ти незадоволений тим світом? — запитав Тапур. — Але ж я відрядив тебе туди з усіма почестями, і могила твоя найвища у наших краях. Чому ж тобі бути невдоволеним?.. Поглянь краще на твого сина і на його нову жону, котру він

роздобув собі у греків. Сам грецький архонт віддав мені свою дочку!

Толочачи ковилу, коні легко винесли їх на могилу, аж до почорнілої грубезної статуї вождя.

Лице Ора надуте, губи відкопилені, і на білий світ він дивиться пихато.

— Таким гордим Ор був і за життя, — сказав Тапур. — Його погляду всі боялися. Один лише голяк Скіл не злякався.

Ольвії здалося, що грубезна каменяка ворухнула надутими губами: чи плямкнула, чи хотіла щось сказати. І їй стало страшно, і вона поспішно опустила очі.

— Подивися, Ор, на мою грецьку жону! — весело вигукнув Тапур. — Вона дорожча мені за найдорожчого коня! Вона народить мені сина-орла, і я залишу для нього ці степи і табуни свої! Ти мене чуєш, Ор? Твої губи надуті. Чому вони надуті? Ти чим незадоволений? Подай же голос, чи подобається тобі моя жона?

І вмовк прислухаючись, ніби чогось чекаючи.

Зненацька по той бік могили свиснув бабак.

— Чую!.. — стрепенувся Тапур. — Чую посвист бабака. Ор подає знак, що йому сподобалась моя грецька жона. Він схвалює мої задумки.

— А де твоя мати? — запитала Ольвія, коли вони, спустившись з могили, помчали рівниною до війська.

— Не знаю, — неохоче відповів він. — Напевне, десь блукає у світі предків. Коли помер вождь, мати, а вона тоді була молодою та гарною, мусила іти за ним у світ предків. А їй дуже хотілося жити тут, у білому світі.

— І... що?

— Утекла. Вона виявилась боягузкою. Злякалася, що їй залізним цвяхом проб'ють лоба і покладуть у могилі поруч з Ором. Щезла вночі. Куди вона хотіла тікати — не знаю. Знайшли її через три дні. Точніше, знайшли те, що лишилося од неї. Її пошматували вовки. За те, що не захотіла іти з вождем у той світ. Вона й пішла у той світ, але без почестей. Кістки її й досі десь валяються у степу.

— Як ти смієш так... про свою матір? — вражено вигукнула Ольвія. — Невже ти такий... жорстокий? Байдужий до чужого горя?..

— Мати порушила закон предків, — відмахнувся він від її слів. — Вона не захотіла йти за своїм чоловіком у той світ. От за це її вовки й покарали. Тільки й того.

Ольвії здалося, що в ту мить над степом пролетіла шквиря — і все тіло її взялося наче кригою.

«Я теж... стану дружиною скіфського вождя, — мигнула розпачлива думка. — Що як раптом з Тапуром... Або у сутичці загине... Невже й мені проб'ють цвяхом чоло і кинуть мене у яму?..»

Яким підступним, страшним і жорстоким видався їй у ту мить скіфський степ!..

Розділ восьмий

Правнуки Тала

Кожний вільний скіф спершу навчиться їздити на коні, а вже потім — ходити. Так було споконвіку, звідтоді, як хитрий Тал здобув скіфам Владу над дикими кіньми. І так буде завжди, допоки скіфи житимуть у цих степах.

Про це, їдучи верхи у голові свого війська, співав Тапур.

Скіф не чекає готової пісні, він сам її, залежно від настрою, творить і співає. А співає про все, що побачить у степу. Їде собі, похитується в сідлі, дорога довга, рівнини одноманітні, тож вершник і співає... Пролетів орел над степом, скіф співає про орла, який пролетів степом, шмигнула зеленою травою руда, аж вогниста, лисиця, скіф і про лисицю вогнисту у зеленій траві заспіває. Про що думає — те й співає. Що на серці має — про те й співає. Радість — співає, гнів — співає, удача —

співає, невдача — теж співає... А Тапур про коней любить співати, бо коні для скіфа — то все. Бо скіф без коня, що степ без сонця, земля без дощів. Пішки далеко не підеш у степу, на сусідні племена за здобиччю і рабами без коня не нападеш, і битися пішому — не те, що верхи... А колись у скіфів не було коней. Гай-гай, як давно то було, тільки-но білий світ народжувався, а перші скіфи з'явилися у цих степах. І було тоді у степах повно-повнісінько диких коней. Куди оком не кинь — всюди табуни, та тільки не підступишся до них — дикі коні, як звірі, близько до себе не підпускають!

Як же вкоськати, як приборкати диких коней? Зле у степах без коней. Як без рук чи без ніг!

От один скіф, його звали Талом, почув, що буцімто у степу є цариця-кобилиця, повелителька степових коней. Слухаються її коні, і має вона Владу над кіньми. І забаг Тал роздобути оту Владу над кіньми і рід свій у сідла посадити. Тож гайнув він на пошуки тієї цариці-кобилиці. Довго-довго блукав степами, з сил уже вибився, але вперто йде і йде. Бо сказав своєму роду: без Влади над кіньми я не повернуся! А був він упертим і коли чого хотів, то не шкодував і себе. От дійшов він до Глибокої балки, на дні якої біг струмок. Там і жила цариця-кобилиця. Глянув на неї Тал — волосся йому на голові сторч стало. Голова у білої кобилиці — жіноча, а все решта — як у коня. Коли мчала

степами цариця білих коней, то земля двигтіла і гул такий ішов, що птиці з неба од того гулу мертвими на землю падали. Балки та яри у степах — то сліди тієї цариці-кобилиці, то вона під копитами своїми їх полишила.

— Чого тобі, скіфе? — сердито питає та цариця. — Як ти смів на мої очі з'являтися?

Тал поборов страх, вклонився і каже смиренно:

— О велика і грізна царице степових коней! Славна мати-кобилице роду конячого, прохаю тебе і увесь наш скіфський рід прохає: дай нам Владу над кіньми, бо не хочуть нас слухатися коні, а пішому у степах кепсько жити!

Тупнула цариця одним копитом — дроз по землі пішла!

Ледве Тал на ногах утримався.

Тупнула цариця другим копитом — земля загойдалася...

Заіржала цариця — трохи було не оглух Тал.

І все ж він не відступив, вистояв перед царицею-кобилицею, а та блиснула вогняними очима і питає:

— А нащо тобі і твоєму роду скіфському Влада над кіньми?

— Хочемо коней приручити і мати їх за вірних помічників, — одказує Тал. — Тяжко скіфам

без коней у степу жити. Ніг не вистачить степами бігати.

Як заірже враз цариця усіх коней, аж вогонь із ніздрів пішов, аж трава полягла й обгоріла.

— То ви хочете вільних коней у роботу запрягти? Вудила їм у роти повставляти? Не дам я вам Влади над кіньми! Йди геть, нерозумний скіфе, доки ще живий!

Позадкував Тал і кинувся тікати, радий, що цариця-кобилиця хоч живим його відпустила. І на тому спасибі.

От пішов він куди очі дивляться, бо не можна йому до свого кочовища вертати, слово дав, що повернеться тільки із Владою над кіньми. Тому й пішов степами блукати. Йшов, йшов, стомився, ніг уже ніби й немає, присів... Коли чує, хтось пищить... Оглянувся Тал — нікого не видно. Звісив голову — думу думає, що ж йому, бідолашному, тепер діяти і куди податися?.. Коли чує — хтось пищить-дзижчить йому у вухо.

— Ти хто? — схопився Тал.

— Комарик, — чується у відповідь.

— А чого тобі треба?

— Я з голоду помираю, — пищить комарик, — дай мені краплину своєї крові, і я знову житиму.

— Пий! — махнув Тал рукою. — Навіщо мені моя кров, коли я не можу тепер до свого роду повернутися.

От комарик напився з його шиї крові, а тоді й питає:

— А чому ти, добрий чоловіче, такий сумний і чому ти не можеш до свого роду повертатися?..

Тал і розповів йому про все.

— Не горюй, — пищить комарик. — Ти мене з біди виручив, і я тобі пособлю. Знай же, Влада над кіньми захована у ніздрях цариці-кобилиці. Я допоможу тобі здобути Владу над кіньми.

— Тю!.. — здивувався Тал. — Чи знаєш ти, що цариця-кобилиця така завбільшки, як п'ять коней разом? Як же ти у неї Владу відбереш?

— Іди за мною і ти сам побачиш.

Знизав Тал плечима, мені, мовляв, все одно, і пішов, а комарик за ним назирці летить. От дісталися вони до Глибокої балки, вздріла Тала цариця-кобилиця, гнівом спалахнула, аж іскри із очей її посипались, аж трава навколо зашкварчала.

— Ти знову, скіфе?! — кричить так, що Тал аж захитався і ледве-ледве на ногах устояв. — Ну так бережися, втретє ти сюди не прийдеш. Мене двічі бачити одній людині не можна.

«Пропав... — злякався Тал. — Треба ж було послухати того комарика... Тепер хоч проси, хоч моли, не відпустить коняча повелителька».

А комарик тим часом до цариці підлетів, у ніздрю їй заліз і лоскоче там... Цариця-кобилиця не стрималась і я-ак чхне! Аж трави у степу вилягли! А з її ніздрі і викотилось яйце, впало до ніг Тала і розколослося... Вискочив із яйця срібний ховрах і хутчій навтьоки!

Але Тал не дрімав, лук вихопив, прицілився і пустив стрілу. Недалеко й відбіг ховрах, як стріла наздогнала його. Він і розпався. Підбіг Тал і тремтячими руками схопив Владу над кіньми — Золоту Вуздечку. Як уздріла ту Золоту Вуздечку цариця-кобилиця в руках у Тала, так і закам'яніла...

Кажуть, на скелю перетворилася.

І понині стоїть біля Глибокої балки страшна скеля з головою жінки, а з тулубом коня. Ото і є цариця-кобилиця диких коней.

А Тал щасливо повернувся до свого роду із Владою над кіньми і з Золотою Вуздечкою. Маючи Владу над кіньми, скіфи половили диких коней і приручили їх. Ось звідтоді вони й не мислять себе без коней. Тільки не у всіх, звісно, коні є, а тільки у сильних цього степу. Таких, як Тапур!

Останній день путі Ольвія їхала в голові валки, поруч з Тапуром. Їхала, намагаючись ні про що не думати. Що буде — те й буде. Чи змирилась із своєю долею, чи на серці все перекипіло — не доскіпувалася, не дошукувалася причин. Що буде

— те й буде, а назад і справді вже немає вороття. Така, мабуть, її доля-доленька гірка...

А поперед них, на відстані польоту двох стріл, то розсипаючись по рівнині, то знову збираючись у гурт, мчала сотня розвідки.

Невдовзі загін із сотниками на чолі піднявся на узвишся, на якому виднілася вишка, вершники замахали руками, підкидаючи вгору свої башлики і ловлячи їх на деревка списів, і враз зникли з обрію.

— Розвідка вже в долині. — Тапур повернув до Ольвії засмагле, аж чорне од степового вітру, обличчя, на якому сховалися у щілини променисті очі. — Там, за сигнальною вишкою, — моє кочовище. Ми — вдома!..

І вершники почали підкидати вгору свої башлики й ловити їх деревками списів.

— Який дім, як... усюди степ, — зітхнула Ольвія і відчула нараз спалах пекучої туги за своєю домівкою, за рідним краєм.

— О, степ для скіфа — то і є домівка! — шкірив Тапур сліпучо-білі зуби. Він був без панцира, у легкій повстяній куртці, у чорному похідному башлику. — Ого-го, яка домівка для скіфа оцей степ! — Його чутливі ніздрі принюхувались до вітру. — Мої ніздрі відчувають дим кочовища! Де б не носили нас, скіфів, швидкі коні, а вдихнеш дим домашніх вогнищ, і наче нова сила вливається в наші тіла.

Невдовзі вони вже піднімалися на узвишшя, де стояла стара, почорніла сторожова вишка із сухим хмизом і кістками тварин на верху. До вишки була притулена довга тичина з намотаним пуком соломи, котрим на випадок тривоги і підпалять хмиз на вищі. У тіні вишки, розкидавши руки і ноги, підклавши під голову сагайдак із стрілами, голічерева хропів простоволосий скіф. Неподалік пасся його кінь.

Один з вершників, вихопивши лук, прицілився і пустив стрілу, котра із свистом вп'ялася у траву біля самісінького вуха сонного дозорця. Він відразу ж схопився, наче хто його підкинув, і хрипло закричав:

— О-о!.. Я чую спів скіфської стріли біля свого вуха. Ара-ра, скіфи! Із здобиччю!

— Хто у тебе десятник? — сердито запитав Тапур.

— Сколот, найзнатніший вождь, хай дарує тобі Папай тисячу літ! — вже без особливої бадьорості одказав дозорець.

— Передай десятнику Сколоту, щоб він тебе добряче відшмагав трихвостим нагаєм! А як вдруге спатимеш, стріла може вп'ястися у твоє вухо, і ти ризикуєш оглухнути навіки!

І оперіщив нагаєм свого коня.

Ольвія ледве встигала за своїм вождем.

Спинилася на краю узвишшя.

Глянула Ольвія і на мить аж зажмурилась: вся долина була забита повстяними кибитками, і лише на взгірку, де було трохи вільніше, виднілися білі та чорні шатра. Звідусіль у долину спускалася безліч стежок, пробитих людьми і кіньми, добігши до крайніх кибиток, вони зникали, наче щезали на дні морському. Здавалося, що те застигле море кибиток ось-ось заворушиться, завертиться в безладній круговерті, й кибитки почнуть давити й троцити одна одну. А ще Ольвії здалось, що ніхто — ні звір, ні людина, — пірнувши у той табір, уже не зуміють виплутатись на волю і назавжди лишаться його бранцями. Така ж сумна доля чекає і на неї — віднині бранку скіфського табору.

І на мить їй стало страшно і захотілося хутчій, доки вони ще не пірнули в те море кибиток, повернути коня назад і гнати його, гнати геть подалі, туди, де простір і воля...

Та, глянувши ще раз, Ольвія трохи заспокоїлась: кожна кибитка стояла на своєму місці, між ними були стежки, на яких гралися діти, ходили кози та вівці, там і тут миготіли вершники. Ось вже й розвідувальна сотня увірвалась у кочовище, збудоражила всіх, і навстріч війську біжать жінки в яскравих убраннях і голі, загорілі до чорноти діти.

Спустившись з узвишшя, військо витяглося і, звиваючись, як велетенська змія, підходило до

кочовища. Поминули Три Колодязі на перехресті, зруби яких були викладені з каміння, й під'їхали до околиці кочовища, де жили найбідніші скіфи у драних шатрах чи й просто в благовільних куренях. Тут, на околиці, почали ставати таборами вершники інших родів, у кочовище ж, в оточенні жінок і дітей, увійшли тільки свої.

Тапур з Ольвією, в супроводі воїнів та слуг, поплетявши між кибитками, піднялися на взгірок, де в оточенні багатих юрт старійшин і знатних мужів стояли великим півколом десять білих шатрів вождя.

Неподалік найбільшого і найпишнішого шатра, над яким маяли на списках кінські хвости, на землі було викладено білим камінням коло. Всередині того кола на старім потрісканім камені лежала бронзова сокира з нагаєм — символи родової влади Тапура.

Спішилися, слуги миттю забрали коней і, понакривавши їх попонами, повели у долину прохолонуту після довгої їзди, а Тапур і Ольвія спинилися перед колом.

Скіфи щільно оточили взгірок з десятьма білими шатрами. Між ногами в дорослих нишпорили діти і тикали на Ольвію пальцями.

— Оно-но... чужачка.

Загадкову чужоземку роздивлялися і скіф'янки.

Нова жона їхнього вождя у скіфському вбранні: в гостроверхій шапочці, отороченій хутром видри, на спину, на малинову куртку, спадає покривало із золотими бляшками, у шароварах, в м'яких сап'янцях. Обличчя її ледь видовжене, чисте, ніжне, трохи смагляве, з тонкими бровами, що здіймаються над лобом, як два крила, із живими очима, гарним ротом, з губами, що наче намальовані... Вродлива, випещена, не спалена степовим сонцем, не пошерхла од гарячого вітру... Що й казати, заздрісно зітхали скіф'янки, вміють гречанки слідкувати за своїм обличчям. А ось як поживе з їхнє у степу — де й дінеться її врода, злиняє, вигорить на сонці та вітрі...

З-за жінок виглядають дівчатка в маленьких шапочках, з-під яких на плечі й спину спадає безліч кісок з різнобарвними кісничками. Блискучі їхні оченята повні цікавості й захвату: гарна чужоземна жінка, гарна! От якби й нам такими стати!

Та ось Тапур ступив у біле коло, взяв у руки бойову сокиру свого батька, потряс нею над головою, крикнув:

— Я повернувся, сини бойового кличу «арара»!

— Арара! — озвався рід.

Тапур поклав сокиру, узяв родовий нагай, що передавався з покоління в покоління, цьвохнув ним.

— Я повернувся, скіфи!!!

І родичі покірно схилили голови перед вождем із нагаєм у руках.

Тапур поклав нагай у коло, випростався гордовито і хизувався перед родом своїм, що схилив покірно голови.

Потім до вождя підійшли сивобороді старійшини, вклонилися йому і щось говорили, але Ольвія не прислухалась. Її зацікавило четверо дівчаток десяти-чотирнадцяти років у яскравих платтячках, у гостроверхих шапочках, з безліччю кісок. Вони не зводили із вождя захоплених очей. Та ось ритуал зустрічі закінчився, і дівчатка, підбігши до вождя, засоромились і, штовхаючись, намагалися сховатися одна за одну.

— Що, сороки? — посміхався до них вождь ласкаво і тепло.

— Чи здоровий ти, батьку? — задзвеніли дівчачі голоси. — Хай бог Папай дасть тобі силу!

— Я — здоровий, а ви, сороки, чи здорові?

— Здорові, здорові, батьку, — заусміхались дівчатка. — І дуже, дуже тебе з походу виглядали. Тебе так довго не було.

— Ростете ж ви... — лагідно казав вождь. — Наче ті кізки...

Дівчатка затуляли рукавами личка, соромилися, пальцями босих ніг щось малювали на землі.

— От і добре, що ви здорові, сороки мої.

Ольвія з подивом відзначила, що голос у цього людолова дуже вже ніжний. Вона навіть повірити не могла, що в нього може бути такий лагідний і добрий голос батька.

Тим часом вождь розв'язав шкіряну торбину, дістав із неї жменю золотих бляшок.

— Це вам, сороки, щоб і ви отак сяяли на сонці, як ці бляшки!

— Спасибі тобі, батечку!.. — Дівчатка розхапали золоті бляшки і з радісними вигуками побігли у крайнє шатро, щоправда, зиркнувши на білолицю чужачку. І навіть встигли показати їй язички: ага, мовляв, нам батько золоті бляшки подарував, ага!..

Розділ дев'ятий

Сліпа рабиня

І лише тоді завів Тапур Ольвію до білого шатра, над яким маяли кінські хвости.

Усередині шатро було затягнене блакитним шовком з вишитими звірами і рослинами, згори, через дірку для диму, лилося сонячне проміння.

— Тут живе Табіті — богиня домашнього вогнища, — показав Тапур на попіл вогнища. — Вона й оберігатиме тебе у шатрі. Але ти не печалься, ми, кочовики, довго не засиджуємося на одному місці. Як тільки не стане трави, я дам знак,

слуги розберуть шатра, складуть їх на повозки, і ми покочуємо в глиб степів, до незайманих трав. Під час перекочок ти житимеш у кибитці, теж найкращій. І будемо кочувати від кряжа до кряжа, від колодязя до колодязя, від ріки до ріки, і тобі завжди буде весело. Ми не греки, — закінчив він, — котрі як сіли на одному місці, так і сидять віками.

— А до моря повернемося? — зітхнула Ольвія.

— Тільки на зиму, адже взимку біля моря тепліше і снігу менше випадає. Або й зовсім не буває.

Присіли на килим, Тапур ляснув у долоні, нечутно з'явився слуга і наточив із шкури барана, що висіла біля входу, дві чашки кумису.

Вручивши їх вождю, слуга кланяючись позадував із шатра.

Тапур подав одну чашку Ольвії.

— Випий нашого кумису, і ти відчувеш себе справжньою сколоткою.

Кумис був прохолодний, він пінився і приємно тамував спрагу.

— Кожен скіф уміє доїти кобил і готувати хмільний кумис, але так готувати кумис, як готує його мій рід, ніхто не вміє! — з гордістю вигукнув вождь. — Кумис у гіппемологів найкращий у всьому степу!

До шатра заглянув старий білобородий скіф із гострим гачковидним носом і висохлим, зморшкуватим лицем.

— Що скаже мій вірний доглядач кочовища? — уважно поглянувши на старого, запитав вождь. — Чи цілі мої табуни? Чи доєні кобили, чи ростуть лошата і лошаки? Чи не пасли чужі племена свої табуни на наших травах? Чи все гаразд у кочовищі?

— Твої табуни, о великий вождь, хай дарує тобі Папай довгі літа, множаться, — з поклоном відповів сивий скіф. — Кобилиці доєні, лошата і лошаки нагулюють тіло. А чужі племена пасли своїх коней на твоїх травах. Це були савроматські пастухи, котрі переганяли табуни з-за Танаїсу і пасли на травах твого степу.

— Савроматських пастухів класти стрілами, а їхні табуни забирати! — різко сказав вождь. — Щоб ні один чужак більше не посмів потикатися у мій степ!

— Слухаю, великий вождь. А в кочовищі все гаразд, тільки одна пожежа була. Горіли кибитки Олума і Тавлура.

— Гм...

— Олум і Тавлур рятували один одного на пожежі і від того зріднилися. Вони хочуть пити кров побратимства.

— Це — добре. Сьогодні ж увечері вони стануть побратимами.

Старий вклонився і вийшов.

Тапур допив кумис і звівся.

— Мені треба подякувати богу Аресу за вдалий похід і принести йому жертву. Ольвія ж хай лясне в долоні, і до неї прийде рабиня. І виконає будь-яку забаганку.

І вийшов із шатра.

Залишившись одна, Ольвія — їй чомусь стало сумно-сумно — ляснула в долоні, і по хвилі до шатра нечутно зайшла стара жінка у чорному платті і чорній шапці і застигла, безпомічно опустивши довгі тонкі руки, що звисали вздовж її тіла, як перебиті. Але голову вона тримала високо піднятою, аж занадто піднятою.

«Рабиня, а така горда, — подумала Ольвія. — Ач, як голову задерла. І від чого б то?..»

Тут вона придивилася до її жовтого, зморшкуватого личка й жахнулася: замість очей у жінки рожевіли дві ямки, наче там запеклася кров... А по лицю видно було, що рабиня, як і Ольвія, — чужачка. В крайньому разі, не скіф'янка.

— Ти... ти хто така? — чомусь розгублено запитала Ольвія.

— Рабиня... — глухо відповіла жінка і навіть не ворухнулася, а голову тримала все так же високо, як її завжди тримають сліпці.

— Ти не скіф'янка?

— Так, моя господине, не сколотка.

— То хто ж ти?

— Рабиня...

— А звати тебе як?

Жінка подумала і байдуже відповіла:

— Рабиня...

— Але колись же було у тебе ім'я, —
наполягала Ольвія. — Не родилася ж ти рабинею?

— Ні.

— То як тебе тоді звали?

— Міленою, велика господине.

— А що в Мілени з очима?

— Виколили...

— Хто?.. — крикнула Ольвія.

— Скіфи.

— Вони такі жорстокі?

— Не знаю... Люди як люди.

— Але ж чому вони з тобою так вчинили...
страшно?

— А хто я така, щоб зі мною панькатись? —
байдуже перепитала сліпа і сама собі відповіла: —
Рабиня... А рабиня — не людина. І навіть не
собака. Гірше.

— Але за віщо?

— Не знаю... Я їм зла не чинила.

— О боги!.. І тобі було дуже боляче?

— Раби болю не відчують, — зітхнула Мілена. — Вони і є самий біль. Аж до смерті. А смерть добра, милостива.

— Що ти говориш, Мілено?

— Смерть позбавить нас, рабів, болю і мук. Тому вона добра, і я чекаю її з радістю.

— Невже ти не боїшся смерті?

— Смерть — то є плата за життя, — одказала рабиня, і Ольвії здалося, що за сліпою стоїть якась інша Мілена, зряча. — Хто народився і жив, той мусить розплатитися за це смертю.

— Дорого, — зітхнула Ольвія.

— А життя, господине, ще дорожче, — спокійно одказала сліпа. — От і плата за нього велика.

— Воно й так... — згодилася Ольвія. — Але ж і на тім світі люди, кажуть, живуть.

Мілена помовчала, все так же дивлячись ямками очей поверх голови Ольвії, зітхнула.

— Чи там живуть — не знаю, а на цім... живуть. Але не всі. Пани. А такі, як я... — Помовчала. — Для чого говорити, господине?

— А звідки Мілена знає грецьку мову?

— Була колись гречанкою.

— Гречанка? — аж зойкнула Ольвія. — То як же ти потрапила у рабство? Адже наші закони забороняють вільних греків робити рабами.

— Одні забороняють, а інші продають.

— Який жах! І хто ж тебе продав?

— Чоловік...

— О боги! Хай впаде спопеляюча кара на голову такого нелюда, як твій чоловік! І за віщо ж?

— Було, мабуть, за що... — зітхнула Мілена. — Молоду жону скіфського вождя не повинно дивувати, що її рабиня сліпа. Скіфи тих рабів, котрих лишають для себе, для домашнього господарства, осліплюють. Щоб вони не розбіглися у степу. Хай не турбується про те молода жона скіфського вождя. Я й без очей усе можу робити.

І Мілена заметушилася у шатрі, так легко і так швидко віднаходила потрібні речі, що Ольвія невдовзі й перестала звертати увагу на її сліпоту. Тільки з сумом подумала:

«Невже і я стану отут рабиною? Не сліпою, а зрячою, але все одно... рабиною... Як це страшно — рабиня...»

— Мілено?..

— Я слухаю, моя господине.

— Тобі тяжко, що ти... рабиня?

Мілена мовчала, ворущачи сухими, безкровними губами, зрештою запитала:

— А що таке тяжко?

— Ну... — затнулась Ольвія. — Це коли нелегко...

— Нелегко... — замислено повторила Мілена. — А що таке легко? Я не пам'ятаю, щоб

мені коли було... легко. Тому не відаю, що таке тяжко, що таке погано чи добре. Я — рабиня.

— І давно тебе продали?

— Давно... — Мілена ворушила пальцями, наче лічила. — Може, двадцять весен, може, більше чи менше... Я вже з ліку збилася.

— Мені вісімнадцять... — задумливо мовила Ольвія. — То, виходить, ти увесь мій вік у неволі?

— Атож... увесь твій вік.

— І дітей у тебе не було?

— Ой... — зойкнула враз Мілена і, аби стримати стогін, прикусила губу. По хвилі, зборовши хвилинну слабість, глухо додала: — Для чого... згадувати те, що було? Багато чого в мене було, ой багато... І все навіки кануло у Лету.

— Який же варвар і тиран твій чоловік! — вихопилось в Ольвії.

Але Мілена байдуже відповіла:

— Чоловік як чоловік... Правда, гарячкуватим трохи був. А втім, я вже й забула про нього... Давно то було.

— Невже у твоїм серці немає до нього вічного гніву? — у відчаї вигукнула Ольвія. — Люті? Помсти?

Мілена журно похитала головою.

— У моєму серці вже немає нічого. Воно давно закам'яніло і... І тільки давить мені груди. Коли б його не було зовсім, то, може, краще б я

себе почувала. А так... камінь у грудях ношу і сама не знаю, для чого і кому потрібний той камінь.

В пориві жалю Ольвія погладила рабиню по гострому плечу, що випирало кісткою.

— Не відчаюйся, Мілено... Очей я тобі не поверну, та й життя заново не можна прожити, але... Але я ніколи тебе не скривджу. Мені боляче, що такі муки терпить моя співвітчизниця. Тому все зроблю, аби твоя старість хоч трохи прояснилася... Аби ти хоч під кінець свого важкого життя відчула, що таке легко. І твоє кам'яне серце знову стане людським...

Мілена раптом впала на коліна, обняла Ольвію за ноги й притулилась до них щокою.

— Спасибі тобі, моя добра і чула господине, — тремтіла рабиня. — За всі роки неволі з Міленою ще ніхто не говорив по-людськи. Мілена буде відданою тобі до кінця своїх днів і берегтиме тебе, як добрий пес...

Розділ десятий

Пий, Арес, солодку кров ворогів!.

Коли скіфський юнак, ставши воїном, вбиває першого у своєму житті ворога, він неодмінно п'є його кров. Прокусивши жили на шиї у поверженого ворога, він висмоктує гарячу, ще паруючу кров, аби стати відважним і хоробрим, аби воєнне щастя

ніколи його не зраджувало, аби ворожа кров дала йому силу і звагу.

І немає у Скіфії чоловіка, котрий би не попробував ворожої крові. А якщо і знайдеться такий, хто ніколи не вбивав ворогів, то його і за чоловіка не мають.

«Йди до жінок, у кибитку, — зневажливо скажуть йому. — Тобі нічого робити серед справжніх чоловіків Скіфії!»

І тому всі чоловіки Скіфії п'ють солодку кров повержених ворогів. П'є кров і бувалий воїн, коли здолає особливо грізного і відважного воїна, щоб самому стати ще хоробрішим. Недарма ж у скіфських воєнних піснях з давніх-давен співається про «солодку кров ворогів».

П'є ворожу кров і скіфський воєнний бог Арес.

Пантеон скіфських богів та богинь з предковічних віків незмінно очолює Папай — бог грому і блискавки, покровитель скіфського гнізда. Скіфи шанують Папая, вітаючись, завжди кажуть: «Хай бог Папай пошле тобі здоров'я!» Хоча в руках Папая і грізний грім, але це мирний і добрий бог.

Інша річ — Арес, бог війни.

Війни не затихають роками, і в Ареса завжди вистачає роботи. Безжалісний бог війни! Марно молити у нього милосердя, рятунку. Він не знає ні жалю, ні співчуття. Його збуджує лише кров.

Гаряча пролита кров. Він багне крові, і його щедро напувають кров'ю. І своєю, і чужою.

Жодному богові, навіть самому Папаю, не ставлять скіфи кумирів, не зводять храмів та вівтарів. Обійдуться мирні боги і без зайвого клопоту із святилищами.

Інша річ Арес — бог війни.

Йому, єдиному серед усіх богів, споруджують величезні святилища у всіх краях і землях Скіфії. Смерть чекає кожного, хто забуде принести Аресу щедрі дари — жертви!

Є святилище Ареса і в краї Тапура. Хоча воно далеко в степу, але видно його здалеку. Тисячі в'язанок хмизу, щільно складені одна на одну і добре втоптані, утворюють чималу споруду кроків двісті довжиною, а висотою у зріст вершника. З трьох боків стіни прямовисні, лише з четвертого пологий спуск. За зиму хмиз осідає, і тому щовесни привозять по п'ятдесят повозок нового хмизу й оновлюють святилище.

На вершині святилища — трикутний майданчик, а на нім стоїть прадавній залізний меч, для богатиря кутий, із широким лезом...

Той меч і є бог війни Арес.

Немає у бога обличчя. Зайве обличчя богові війни.

Меч — то його обличчя.

А меч оновлюється кров'ю.

На широке плато вихопились вершники і закричали, розмахуючи короткими мечами:

— Арес! Долиною сини твої ідуть! Ти чуєш, як іржуть їхні прудкі коні? Ти чуєш, як дзвенять мечі їхні і співають в польоті стріли?.. Сини твої ведуть ворогів, щоб напоїти тебе кров'ю! Солодка кров ворогів!.. Ара-ра!!!

На заході над далеким кряжем застигло червоне сонце. У степу було сухо і вітряно, і обрії від кривавого сонця багряніли.

— Сини йдуть, Арес!.. Вони ведуть ворогів!..

Першим піднявся на плато Тапур в оточенні ватагів, старійшин та знатних воїнів. За ними гнали трьох полонених — вбраних у біле. Два літні бранці, високі, сивуваті, ступали рівно і твердо, а третій — юнак — спотикався, його очі бігали гарячковито сюди-туди, наче шукали порятунку. Коли він відставав, його підганяли списами і кричали:

— Іди, іди, калліпід!.. Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Юнак беззвучно плакав, рукавом витираючи бліде, вже помертвіле обличчя. А в голові билася одна-єдина думка: за віщо? За віщо скіфський аркан вихопив його із рідного гнізда?.. Його життя тільки-но починалося, він ще нікого не вбив і навіть нікого не зобидив, і ось за це його хочуть убити, а кров'ю його молодого напоїти свого бога... За

віщо?.. За віщо?.. Він все ще озирався з надією, але рятунку уже не було.

Позад нього стіною сунули страшні бородаті вершники у чорних башликах і кричали, щоб він радів, бо кров його питиме сам Арес, а попереду, затуляючи білий світ, здіймалося чорною горою святилище жорстокого бога, де мала обірватися його така коротка дорога життя! У пошуках рятунку він звів очі до неба й жахнувся: над ним, над святилищем чужого бога вже кружляло гайвороння.

— Іди, іди, калліпід! Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Але йти вже не було куди. Вершники кількома рядами оточили святилище свого бога і підняли вгору мечі, на яких заграли червоні відблиски кривавого сонця.

— Арес, ми прийшли!!

Наперед виїхав вождь і крикнув до святилища:

— Великий і всемогутній Арес! Ти чуєш нас?

— Чую вас, сини бойового кличу «арара»! — в один голос за бога війни відповіли скіфи.

— Я прийшов із своїм військом, щоб напоїти тебе солодкою кров'ю, могутній і славний наш Арес, покровитель наших непереможних мечів! — звертаючись до святилища, голосно крикнув вождь. — Ти завжди милостивий до мого війська,

всемогутній Арес! А цього разу ти був особливо прихильним. Ти вклав у наші руки гострі мечі і цілкі стріли. Ти послав нам перемогу. Зрадники калліпіди, які відвертаються од нас, покарані. Я захопив багато здобичі і рабів. Грецький архонт відкупився од мене власною дочкою. Ми дякуємо тобі, наш славний і всемогутній боже! Ми напоїмо тебе кров'ю, щоб ти завжди вкладав у наші руки силу, а в зброю нашу ясну — міць. Пий кров, Арес, ти її заслужив!!

В одне горло крикнули вершники:

— Арес хоче пити кров! Арес багне крові!
Напувайте Ареса!

Троє скіфів схопили першого полоненого, побризкали йому голову вином, нагнули голову над глиняною чашею, котру тримав четвертий. Підбіг п'ятий скіф, змахнув мечем, і в чашу бризнула кров, а голова покотилася до підніжжя святилища.

— Пий, Арес, пий!!! — в екстазі кричало військо. — Пий, щоб ясна наша зброя перемагала усі народи і племена!

— Пий, Арес, солодка кров у ворогів!

— Ара-ра!!!

Старий дід з довгою білою бородою, взявши чашу, з якої через вінця лилася паруюча червона кров, врочисто піднявся нагору. Біля меча, що стирчав у хмизі, він прочитав молитву і, вмочивши пальці у крові, провів по лезу меча.

— Пий, Арес, кров наших ворогів! — кричало
внизу військо.

Шепочучи заклинання, дід хлюпав кров'ю на меч. А внизу два скіфи мечами відрубали у безголового трупа руки і ноги і розкидали їх у різні боки. І там, де падали обрубки, вже з галасом опускалось сите гайвороння, а решта кружляла, чекаючи нової поживи.

Спорожнивши чашу, спустився білобородий вниз і жестом велів, щоб брали другого полоненого.

Тоді вивели наперед високого сивого калліпіда з густо зарослим обличчям. Він глянув на криваве сонце на заході і відвернувся. І раптом благально крикнув юнак:

— Помилуйте...

— Цить, слабкодухий! — зневажливо кинув йому високий і сивий калліпід. — Будь мужчиною хоч в останню мить свого життя. Ти ж воїн! А втім, який ти воїн! Не доріс ще до воїна.

Його схопили за руки два скіфи і розтягли руки, намагаючись нагнути йому голову над закривавленою чашею.

— Напувайте... Напувайте свого мерзенного бога моєю кров'ю, може, подавиться! — повертаючи голову до скіфа з мечем, кричав сивий калліпід. — Чого стоїш?.. Рубай!.. Щоб подавився ваш бог моєю кров'ю!..

— О, хоробрий! — схвально загуділи вершники.

Скіф змахнув мечем, і голова калліпіда з глухим стукотом впала на суху, закам'янілу землю і покотилася, цвіркаючи кров'ю... Два скіфи тримали безголовий труп над чашею, аби в чашу побільше налилося крові.

— А-а-а... — здавлено закричав юнак і впав на землю, забився в корчах. — Помилуйте!.. Помилуйте!.. Я нікого не чіпав... За віщо?.. За віщо?..

Скіфи вже схопили його за руки і поставили на ноги.

— Стривайте! — крикнув їм Тапур. — Чи подо бає напувати Ареса кров'ю боягуза?

— Ні, — відповіли вершники. — Арес п'є тільки кров хоробрих!

— Геть звідси, миршавий калліпід! — зневажливо сказав юнакові Тапур. — Твоя кров ляклива, її не буде пити Арес! Йди у степ, хай тебе там загризуть вовки. На більше ти не заслуговуєш!

Розділ одинадцятий

Червоний башлик

Повернувшись з походу, скіф мусить очиститись ¹⁴ від злих духів чужих країв, від недобрих поглядів та чорних заклять і наврочень чужинських чаклунів, від пилу далеких доріг. Пішов у юрту очищення і Тапур. Вона була така низька, що роздягатися доводилося сидячи. У низькій та тісній юрті жар не втече вгору, як у великій, а буде приємно обволікати тіло.

Біля юрти слуги заздалегідь розвели вогонь і наклали у нього каміння. Як тільки те каміння стало червоним, слуги поскладали його у дві великі глиняні чаші, трохи піднявши запону, посунули чаші в юрту і відразу ж щільно опустили запону. Сухий, гарячий жар наповнив юрту, в п'їтмі яскраво жевріло каміння.

Тапур брав у жменю з торбини конопляне сім'я і посипав ним каміння, сім'я плавилось, ішгліло, наповнюючи юрту густим запашним димком, таким запашним, таким гарячим, що в Тапура по всьому тілу потекли струмки поту. Він з

---

¹⁴ Хоча ритуал очищення і мав релігійний відтінок, але це була швидше всього своєрідна скіфська лазня, адже з водою в степах завжди було скрутно.

насолодою вдихав пахучий димок, неквапно проказуючи:

— Сім'я родюче, сім'я плодюче, очисти мене від походу й далеких доріг, вижени з мене злих духів і чужі наговори, поверни моєму тілу чистоту і легкість.

Пара, змішана з димом, все наповнювала і наповнювала юрту, а Тапур кидав і кидав сім'я на червоне каміння. Сидів непорушно, розслабивши тіло, ні про що не думав, насолоджуючись приємною втомою. Почував себе легко, дим і пара змили з нього гріхи, а натомість повернули йому чистоту і легкість.

Незчувся, як і задрімав сидячи. Прокинувсь, розімлілий од спеки, витерся насухо, одягнувся і вийшов з юрти, вдихаючи свіже повітря. Слуга підніс йому чашу з холодним кумисом, вождь перехилив її одним духом і відчув себе, як ніколи, бадьорим.

Йому підвели коня, він скочив у сідло і помчав у степ.

Як степи огорнули сині вечорові сутінки, й на небі — ще світлому — вигулькнули перші зорі, в кочовищі загукали огласники:

— Гей, люде скіфський!! Воїни з бойовим кличем «ара-ра»! Сходьтеся всі до Великого шатра вождя. Олум і Тавлур будуть пити кров побратимства.

За час відсутності Тапура в кочовищі сталася пожежа: загорілися кибитки двох зброярів: Олума і Тавлура.

Від чого вони загорілися — одні боги відають, але Олум, замість того щоб гасити свою кибитку, побіг на поміч до свого сусіда Тавлура, допомагав його дружині виносити дітей та збіжжя. І не заспокоївся, аж доки не виніс останньої ганчірки.

Олумових дітей і майно тим часом рятував... Тавлур. І також не покинув у біді сім'ю сусіда, доки не виніс і дітей, і майно.

І ось Олум і Тавлур на очах у свого племені будуть пити кров побратимства.

Яскравими червоними квітками палахкотять вогнища. Чорне небо нависає над кочовищем, щільним колом оточують скіфи багаття, і на їхніх обличчях грають червоні полиски.

Вождю піднесли золоту чашу, і він, піднявши її, врочисто сказав:

— Олум і Тавлур, підійдіть до мене і витягніть свої вірні акінаки!..

Олум і Тавлур, обидва низькорослі, трохи сутулі чоловіки з обсмаленими бородами, у старих витертих башликах і таких же куртках, підійшли до вождя, витягли акінаки й покійно схилили сиві голови.

— Повідай мені, Олуме, — звернувся до першого вождь, — чи горіла твоя кибитка?

— Палахкотіла, — зітхнув скіф.

— А чому ж ти кинувся рятувати Тавлура?

— Як чому? — здивувався Олум. — Але ж у Тавлура діти...

— Гаразд... Хай підійде Тавлур. Чи горіла твоя кибитка?

— Горіла, вождь, — зітхнув Тавлур. — Вогонь жер її з усіх боків.

— А чому ж ти побіг рятувати Олума?

— Та тому, що в Олума діти.

— Але ж і в тебе є діти? — доскіпувався вождь. — І вони теж могли згоріти?

— А хіба Олумові діти не бояться вогню? — здивувався Тавлур.

— Олум і Тавлур, повідайте правду перед народом скіфським, чи об'єднає ваша кров ваші руки і серця?

— Об'єднає, вождь.

— Тож лийте свою кров у чашу з вином.

Олум і Тавлур надрізали один одному акінаками пальця, видавили кров у чашу з вином, котру тримав перед ними Тапур.

— А тепер пийте до дна, як брат з братом!

Обнявшись, Олум і Тавлур одночасно вдвох торкаючись губами країв чаші, випили вино, змішане з краплинами своєї крові, і підняли чашу високо над головами.

— Слава!.. — загуділо кочовище. — Ара-ра!!!

— Благословляю вас іменем богів Скіфії! — врочисто сказав Тапур. — Осине гніздо Скіфії збагатилося ще двома братами! Віднині і аж до самої смерті ви — побратими. Найщасливіші люди на землі. Адже брати по крові — це просто брати. А названі брати — це славетні брати. Хай завжди вас міцно тримають пута братерства. Стійте і надалі горою один за одного. Точіть акінаки свої на чорному камінні, захищайте ними один одного. А захищаючи себе, захищатимете скіфську землю. Щоб завжди лунали і ніколи не вмовкали у цих степах бойові кличі наших родів.

Він прийшов до неї у біле шатро пізно увечері, як кочовище нарешті вгамувалося і вляглося спати. Ольвія сиділа біля вогнища, що червоними відблисками освітлювало шатро, і, коли він зайшов, схопилась, від її руху хитнулися язички вогню, і вгору, у дірку для диму, сполошено шугнули золотисті іскорки...

— Це... ти?.. — І їй нараз стало важко дихати.

— Я...

Він стояв посеред шатра, розставивши міцні ноги й поклавши руки на широкий пояс, оздоблений золотими бляшками.

— Це я, Ольвіє...

На голові в нього був м'який червоний башлик, поверх куртки накинутий білий грецький плащ, скріплений на грудях золотою фібулою.

Примружені його очі були повні гарячого блиску і ще чогось такого, від чого Ольвія мимовільно зіщулилась, наче птаха, котра вгледіла хижака, але погляду свого не відвела, бентежно дивилась у його гарячі очі, тільки руки приклала до грудей, аби стримати серце...

Вона стояла перед ним у білому шовковому платті, на голові мала високий клобук, викладений золотом, з-під якого на спину спадало золотисто-жовте покривало, взута була у м'які гостроносі сап'янці. Довге каштанове волосся вибивалося на груди і піднімалося та опускалося в такт її диханню. Вбрання їй принесла під вечір стара скіф'янка. А ще вона принесла їй золоту діадему грецької роботи, золоті серги і скроневі підвіски, браслети на обидві руки, намисто, сама вона й прикрасила Ольвію.

Ольвія увесь вечір була в напрузі чекання, кожен крок за шатром чи голос здавалися їй його кроком і його голосом, і вона злякано кидалась подалі від входу, намагаючись знайти у шатрі найглухіший куток, де б можна було заховатися. Але кутків у шатрі не було. Збуджено тремтіла і нічого не могла із собою зробити, і від того тремтіння золоті бляшки на платті та підвіски на скронях тоненько і тривожно дзвеніли...

— Яка ти... гарна... — блиснув він зубами і зробив до неї крок.

— Ні, ні... — прошепотіла вона, задкуючи подалі од вогнища, в глиб шатра, де було темніше. — Ні! — крикнула вона злякано, як він зробив до неї ще один крок. — Ні, ні!..

— Коршун завжди схопить перепілку, як би вона не таїлась!..

І з цими словами, зірвавши з голови червоний башлик, він кинув його до її ніг, і вона, не відаючи, що робить, зненацька хитнулась вперед і наступила на той башлик ногою...

— Віддай башлик!.. — І Тапур зробив до неї ще один крок.

— Не віддам!.. Він мій!

— Я заберу його в тебе.

— Спробуй!..

— Ха!.. Ось зараз і заберу.

— А ось і не віддам!

Він ступав до неї м'яко, нечутно, наче підкрадався до здобичі, і на губах його блукала хижувата, хтива усмішка...

А вона непорушно застигла на його червоному башлику — і злякана, і тремтяча, і радісна водночас, — і червоний башлик, що полум'янів у неї під ногою, здавалось, пропікав її всю гарячим, незнаним — і від того страшним — вогнем.

Він зробив ще один скрадливий крок і став біля неї так близько, що від його присутності вона відчула легке тремтіння у всьому гарячому тілі.

— Не підходь!.. — кволо попрохала.

— А я вже підійшов. Віддай башлик!

— Не віддам!.. Не віддам!

А відступати вже не було куди, спиною вона торкнулася білої повсті.

— Тоді я заберу тебе.

Він уже простягнув руки і торкнувся її грудей, і той дотик зовсім затуманив їй голову.

— Не візьмеш... — прошепотіла вона. — Спробуй... спробуй...

А в самої млосно тенькало серце: забере, забере, забере...

Частина друга

Розділ перший

Керікл — полемарх Ольвії

Головною вулицею Ольвії легкою і пружною ходою йшов полемарх — високий, худорлявий і завше мовчазний Керікл. Був він у короткій лляній безрукавці, що спускалася йому до колін, підперезаний широким шкіряним поясом із металевою пряжкою. На поясі висів короткий

широкий меч з руків'ям із слонової кості в простих шкіряних піхвах, добре вже, щоправда, витертих. «Не зброя красить воїна, а воїн зброєю», — любив говорити полемарх і все життя дотримувався цього правила.

Лише білий пишний султан на шоломі вказував, що Керікл не просто воїн, а міський начальник. Про це говорив і знак сонця у нього на грудях, на шкіряній нашивці безрукавки. Голі руки і ноги Керікла були засмагли до чорноти.

В Ольвії добре знали відважного Керікла і щороку його незмінно переобирали полемархом, як Родона — архонтом. Керікл був вірним Ахатом¹⁵ Родона ще з юнацьких літ, з часів їхньої спільної мандрівки світами, коли вони, молоді обидва і легкі на підйом, заблагувши чужих доріг та чужих вітрів, гайнули у мандри по світах широких. Сівши на торгову трієру, перепливли Понт і, зійшовши на тім березі в Халкедоні, подалися аж у Месопотамію. Де тільки не носило двох молодих еллінів! Скільки чужих доріг вони пройшли, скільки башмаків збили, скількома чужими вітрами були овіяні — не злічити того! Доходили аж до стін Вавилону — набачились див, пригодами наситились та

---

¹⁵ Ахат — супутник і товариш Енея, в переносному значенні Ахат — вірний товариш і супутник.

уму-розуму набралися в чужих краях. А скільки тамтешнього люду надивилися, а скільки небезпек на них чигало! Юність свою в походах загартували, небезпеці в лице привчилися дивитись. Добре то вчення для юнака — в чужих краях побувати, гарт здобути і додому вже іншим повернутися — дужим, бувалим й упевненим у собі. Такі мандрівки, та ще здійснені в юності, — не забуваються.

Обличчя Керікл мав жахливе, і городяни так і не звикли до його вражаючих шрамів. Десять під час мандрівок по Месопотамії Керікла збив з ніг поранений лев, що зненацька вискочив на дорогу. Хижак ударив лапою по обличчю Керікла: кігтями вирвав ніздрю, праве око, пошматував щоку. Він би й голову одірвав Керіклу, якби не підоспів Родон... Ось звідтоді між Керіклом і Родоном зав'язалась чоловіча дружба, яка з року в рік міцніла й гартувалась. Керікл вірою і правдою служив Ольвії багато літ і мав за велике щастя, що разом з ним місту служить і його рятівник, друг юності і зрілості архонт Родон.

Полемарх любив Ольвію.

— Хай спопелить того Зевс вогнем священним і небесним, хто скаже, що є у світі місто, краще за нашу Ольвію! — часто говорив полемарх і незмінно додавав: — Я скільки світу обійшов, а щасливим став тільки тут, вдома. Бо

немає кращого краю за свій, за рідний, адже всі дороги світу завжди ведуть до отчого порога.

У зміцненні міста, в поліпшенні його життя і вбачав Керікл основну мету свого життя.

— Нам батьки наші передали Ольвію ще кращою, як вона була до них, — говорив він городянам. — Тож мусимо й ми передати її своїм синам і онукам ще кращою за ту, яку ми одержали.

Йшов Керікл собі та йшов, бо радість була, і тому хотілося йти і йти, насолоджуючись радістю, — нечасто вона в нього гостює, то чому й не дати душі полегкість. Раз-бо на світі живе людина, мусить вона все сповна спізнати — і смуток, і веселощі, біду і щастя, любов і ненависть, доброту і підлість, розпач і втіху.

Йшов полемарх, містом милувався.

Все йому тут подобалося — і виднокраї, і саме місто.

Переселенці, колоністи з Мілета, збудували Ольвію наче з двох міст: із Верхнього, яке розташувалося на узвишші, над лиманом, і Нижнього, яке вибрало собі місце в прилиманній частині. Кордонами міста на сході був берег Бузького лиману і глибокі балки — Заяча та Північна на заході й півночі. У ті часи, про які йдеться мова, Ольвія ще не мала оборонних стін — вони з'являться значно пізніше, як пізніше з'явиться небезпека. А тоді — у VI ст. до н. е., місто

захищали лише природні перепони — балки та берег лиману, за що цю місцину і було в давнину вибрано для поселення, та ще захищала щасливе місто нечисленна залога на чолі з полемархом.

Керікл посміхнувся до лелек, до ясного неба над містом і повернув до свого будинку.

— Торгівля і мир з усіма тутешніми племенами і народами — ось що нас надійно захищає і буде захищати, покіль стоятиме Ольвія, — не раз і не двічі говорив магістратам

Родон. Тож, виходячи з цього, місто і вело свою політику так, щоб торгівля та мир захищали місто надійніше оборонних стін.

Керікл крокував головною вулицею, що вела через Верхнє місто з півночі на південь. Паралельно головній у північній частині міста тяглися ще дві вулиці, вони перехрещувалися (із заходу на схід) поперечними. На вулицях то там, то тут снували заклопотані городяни, пробігали раби та слуги, галасували діти. Місто жило своїм звичайним життям, і це радувало полемарха.

Потяглися квартали житлових будинків, ті будинки тісно тулилися один до одного. Центром кожного грецького будинку був двір. З вулиці в нього потрапляли через невеликі сіни. Фасад будинку, вікна помешкань були звернені не на вулицю, а в двір. Зовнішня стіна була глухою, і що робилося у дворах — з вулиці не видно.

За кварталами житлових помешкань тяглися громадські будови, виробничі, господарські, крамниці. З узвишся було видно південну частину міста і Нижнє, некрополь за містом, широчінь Бузького лиману.

Киваючи стрічним, Керікл поминув теменос, згодом — агору — адміністративну площу, і, повернувши на південь, підійшов до свого будинку, що був поруч з будинком архонта Родона. Вони не

лише дружили, вони й мешкали поряд, сусідами були.

А над містом і над лиманом в безодняві голубого неба ширяють і ширяють лелеки без жодного помаху крил; інші на дахах закидають голови на спину і лунко клацають червоними дзьобами, аж пританцьовуючи на довгих цівках ніг. І так затишно та легко стає на душі від того мирного червонодзьобого і червононогого білого птаства, що хочеться думати про щось хороше і добре — про рідний край, про голубий Борисфен, який, як упевнені греки, найбільший серед усіх рік, про вічність, про щастя, яке так рідко приходить до нас. І рідко, і на коротку мить. А куди воно потім дівається і де його треба шукати — піди дізнайся!

У місті оберігають лелек, і того безумця, котрий ризикне підняти на них руку, чекає смертна кара. «Допоки клекочуть лелеки на дахах наших будинків, — кажуть ольвіополіти, — доти мир витатиме над нами». І це, мабуть, так. Ольвія — щасливе місто, тож і бути йому щасливим віками й віками.

Керікл посміхнувся до лелек, до ясного неба над містом і повернув до свого будинку.

А позад нього стрічні спиняються, проводжають його здивованими поглядами: і від чого б це їхній полемарх посміхався? Диво яке! Ніколи не бачили його усміхненим, завше

мовчазний, похмурий, неговіркий. А це, бач, у єдиному оці радісні вогники спалахують. Що ж таке добре має статися в місті, що полемарх радіє? А як він іде, як він іде? Наче юнак, котрий вперше побачив, що життя прекрасне і що того прекрасного життя у нього попереду ще багато й багато.

Штовхнувши двері в глухій стіні, Керікл зайшов у свій затишний і охайний двір.

— Ну ось я й дома, — сам до себе сказав і оглянувся, ніби вперше сюди завітав.

З двох боків двору були портики — неширокі галереї, що відділялися від двору колонами, — криті черепицею. Керікл зайшов у двір, де завжди любив спочивати у спеку чи й просто так посидіти в надвечір'я, думаючи про справи. Знявши шолом з пишним султаном, присів на лавку й полегшено зітхнув, наче після довгої мандрівки дістався до рідних місць. А таке відчуття він справді мав, а все тому, що радість завітала до нього.

У дворі займалися своїми справами слуги, ні-ні, та й позиркували на свого господаря. Якийсь не такий сьогодні полемарх.

Керікл довго всидіти не міг, схопився, заходив сюди й туди, тримаючи в руках шолом з пишним султаном. Радість яка! Сьогодні в гавань прилетіли легкокрилі вітрильники з приємною звісткою: трієра, що пливе з Афін, вже біля гирла лиману. Не сьогодні-завтра пришвартується у гавані.

Розділ другий

Прилетіла ластівочка

Слуги сполошено зиркали на свого завше похмурого, неговірного господаря, котрого позаочі мовчунном дражнили. Тож між собою дивувалися:

— Ти диви, мовчун заговорив!..

— Ясон вже в Гостинному морі!.. З Афін пливе, — не втримавшись, гукнув Керікл. — Гей, слуги! Ану, метушіться жвавіше! Біжіть на торжок, скупляйтеся! Діставайте вина, страви найкращі готуйте. На все місто банкет буде. Ха! Мусить же Керікл хоч раз повеселитись, га? Щоб усі почули, як полемарх гулятиме. Та не забудьте Лію на банкет запросити.

Слуги здивовано позиркують на свого господаря: Лію на банкет гукати? П'ятнадцять літ уже, як господиня у «царстві тіней». Що це сьогодні коїться з їхнім господарем? Раніше, коли Лію згадував, то сумував тяжко, а це — веселиться.

— Чого стовбичите?! — весело гримає полемарх. — Хіба не відаєте, де ваша господиня? Невдячне плем'я! Спішіть за місто, у «царство тіней» спішіть. Пам'ятаєте, де її могила? Скажіть: господине, Керікл запрошує тебе на банкет. Не забудьте додати: з нагоди повернення сина Ясона... Стривайте!.. Так уже й розігналися з порожніми

руками? От невдячне плем'я! Візьміть срібну чашу з вином і поставте на могилі господині. Хай добрі люди вип'ють за спокійний сон моєї жони!

Лія...

Блакитноока радість, блакитнооке горе Керікла.

Крокує полемарх перистилем, пригадує... Та що згадувати, не забув він нічого і не забуде ніколи. Бо таке не забувається, таке з пам'яті не стирається... Ніби вчора то було... Так, так, учора. Лія... Але ні, стривай... Жінки жахалися, глянувши хоч раз на його понівечене обличчя. От дивні! Хіба чоловік, та ще воїн, славний лицем, а не ділами? Не ратними подвигами? А з лица хіба воду п'ють?..

Але про свої думки, про свої образи і словом ніколи вголос не прохопився. Носив у собі образу і взагалі вдавав, що жінки йому байдужі. А на самоті тяжко мучився. Коли зачинявся в покоях, то вдивлявся в люстерко, наче сподівався на диво. Ось гляне він у люстерко і побачить себе... Та бачив спотворене обличчя. І від тих оглядин ставав ще похмурішим. Клятий лев. Отак розмалював! От і подобайся після цього жінкам, коли сам свого лица терпіти не можеш. Щоправда, можна було невільницю яку присилувати, але... Але що то за любов, що то за щастя присилуване, вкрадене серед білого дня?

Минали роки, і Керікл потроху змирився з своєю долею. А так хотілося мати сім'ю, сина... Особливо сина. Продовжувача його роду на чорній землі, у білому світі. Часто, лежачи вночі без сну, уявляв Керікл свого сина — вдатного із себе, славетного, всі тільки й говорять: «О, то Керіклів син такий!..» Від тих мрій трохи легшало у самотній роз'ятреній душі. А в години відчаю кляв Родона, чого той поспішив на поміч. Хто його кликав? Хай би вже лев придушив Керікла, аніж отак поглузився над його обличчям. А був же Керікл вродливий до тієї зустрічі з левом, був! Та що тепер згадувати! Минулого не повернеш, роки як у безвість пливуть — ні згадки, ні відчуття, що ти жив і ще живеш.

Та доля змилювала над Керіклом.

— Викупи мене з неволі, і я подарую тобі сина, — просто сказала йому молода рабиня. Сказала, коли не раз і не двічі бачила, як полемарх потай на неї задивляється, зітхає... А що полемарх самотній, що ольвіополітки за нього не йдуть, то вона добре знала.

Він отетерів.

Рабиня тяжко зітхнула.

— Тільки ж дорого я коштую...

— За тебе я ладен віддати всі скарби світу! — вигукнув він.

— Але їх у тебе немає, — сумно одказала вона.

— Ти... Ти хочеш стати моєю дружиною? — не йняв віри Керікл. — Яка ти мужня. І відважна, коли згодна такою ціною купити собі волю!..

— Побудь з моє у рабстві, — сумовито відповіла рабиня, з жалем дивлячись на його непривабливе, однооке обличчя. — Ти скривджений, але ти — вільний. Ти — людина. А я... я безправна худоба. До скону своїх літ. Як той мул, що не бачить просвітку.

— Так тобі випало...

— Не випало, а в рабство продали, щоб на моїм горі збагатитись. — Вона зібралася з духом, прохала: — Викупи мене, Керікле. Я поживу з тобою два роки і народжу тобі сина. Чуєш, сина.

— А потім?.. — швидко запитав Керікл. — Що потім?

— Я... — Рабиня зітхнула і прямо глянула на Керікла. — Я не хочу нікого обманювати. І тебе також. Потім я покину тебе. Але покину, коли наш син почне ходити... Але що я... що я кажу... — обхопила голову руками, і плечі її затремтіли. — Сама себе продаю. Вдруге... Перший раз мене продали чужі, тепер — сама... О горе, горе мені!..

І вона з плачем кинулась од нього тікати.

А як вдруге він її зустрів, то запитав, ніби й не було перерваної розмови:

— Я матиму сина, а ти?.. Що ти матимеш?

— Я не хочу з тобою торгуватися.

— Ні, ти скажи, що ти матимеш?

— Волю! — наче зойкнула вона. — Розумієш, полемарх, волю! Матиму те, що в людини найдорожче. І повернуся на батьківщину. У рідну Аттику. Там у мене... коханий. Він бідний, він не має за що мене викупити, але він чекає... мене чекає... І все життя буде мене чекати. Я знаю, я вірю. Я відчуваю...

І Керікл відчув гіркоту на душі.

— Ти хочеш такою ціною купити собі волю? Але ж це надто дорого. Дуже дорого.

— А хто сказав, що воля коштує дешево? — сумно глянула рабиня на Керікла. — Інші життя віддають за один лише подих волі. Життя. А я віддам лише два роки. І залишу для тебе радість. Ти матимеш сина. Може, іноді й мене згадаєш. Ось так... Іншого шляху здобути волю я не бачу. Я не лукавлю перед тобою, все кажу, як є. І... і не торгуюся. О ні. Я просто купляю собі волю.

Керікл дивився на неї як на щось неждане, негадане, несподіване, як на диво, послане йому богами. Вона й раніше йому подобалась, і він потай за нею зітхав, а тепер, після всього почутого, він відчув до неї любов... І в душі молився на неї, благав богів, аби вона не передумала, аби вона...

Та рабиня прагнула волі, як птах неба.

І за волю не торгувалась, платила щедро, надто щедро.

— Ти добрий, ти не обдуриш мене, я відчуваю. Присягнись, що даси мені волю, як тільки я народжу тобі сина.

І він поклявся.

— Ти будеш вільною громадянкою. Боги — свідки моєї клятви. Якщо ж її порушу, то хай впаде на мене страшна кара!

— Я вірю тобі, — і зажурено подивилась на нього, зажурено і ласкаво. — Ти хороший, дарма тебе бояться жінки.

«Я щасливий, що лев колись не відірвав мені голови, — радісно подумав полемарх. — Я такий щасливий».

Вони ще двічі зустрічалися і гомоніли про своє майбутнє. І обом здавалося, що вони знають одне одного давно, що спільне життя у них буде гарне і справедливе.

Полемарх викупив рабину, витративши на неї всі свої кошти, ще й заборгував у Родона. Рабиня була молодою, здоровою і гарною. Тому й коштувала дорого, надто дорого. Вона мала блакитні, як весняне небо, очі і біляве, як льон, волосся. А що дорого за неї правили, то дарма. За її очі, за її волосся, за її добре серце Керікл ладен був дати будь-яку ціну, і все одно вона здавалася йому дарунком долі.

Звали її Лія.

Через рік народився у них син.

Хлопчик видався-удався міцним і гарним. Від матері успадкував білявий чубчик і блакитні очі. Ймення йому дали Ясон — для батьків він і справді був наче ясне сонечко. Керікл ходив хмільний від щастя. Бо — не вірилось...

А ось Лія для городян все ж залишалась рабинею. Тільки Керікловою. Раз полемарх її викупив, то тепер вона його власна рабиня. Наложниця. Це Лію дуже гнітило, адже ж в полемарха вона не відчувала себе рабинею. У полемарха вона ніби вдруге на світ народилась... А ось на вулиці хоч і не виходь, ольвіополітки сторонились її і на привітання не відповідали. Та Лія терпіла, головне, що вона відчувала себе вільною. І навіть... навіть щасливою... Збулась її мрія про волю. І Керіклова мрія збулась. У нього сім'я, син, добра і ласкава дружина. Лія була тиха, покірна, бо не встигла ще огрубіти у рабстві, не розхлюпала ніжність свого серця... І тепер щедро дарувала Керіклу своє тепло...

І Керікл у відповідь подарував їй волю. Звідтоді Лію стали звати вільновідпущеною. Не повноправною, звичайно, громадянкою, а вільновідпущеною, але й на тім спасибі. Не рабиня вона більше. Тому й була рада. А що їй ті гордовиті погляди ольвіополіток, як вона — вільна!

І на radoцax Лія наспівувала простеньку родоську пісеньку про ластівку:

Прилетіла ластівочка
З ясною погодою,
З ясною весною.
Грудки в неї білі,
Спинонька чорнесенька.
Що ж їй ягід не даєш
Із дому багатого?
Чи даси вина їй в чашечці,
Ще й сиру на блюдечці,
І пшениченьки?..

Її ніжний голос дзвенів для Керікла найдавнішою у світі музикою, вона сама здавалася йому чарівною ластівкою, що прилетіла до нього з ясною погодою, принесла на своїх крилах весноньку...

— Ластівочка моя... — говорив він їй в пориві ніжності.

А вона іноді задумувалась, нишком сльози утирала, а то збуджено говорила, аж ковтаючи слова:

— Я — вільна... Боже мій, я — вільна. Чи сниться, чи ні?.. Вільна. Не рабиня, не товар, не худоба. Я людина. Вільновідпущена. Слово яке:

вільна-а... У мене чоловік, син... Я не відаю, що таке лімос¹⁶... Боже мій, я вільна!

Іноді гірко зітхала, задумувалась.

— Але ж скільки людей ще у рабстві. Без надії, без сподівання, без волі... Доблос¹⁷... Чи зникне коли прокляте рабство? Коли вже людина перестане бути товаром, бидлом? Коли, Керікле, коли?

її голубі очі ставали темними, а погляд робився гострим, ненавидячим. Керікл внутрішньо здригався, бо відчував у ній силу більшу, аніж у собі. Хоч він і чоловік, і воїн...

— Годі, кохана, годі. У тебе сім'я, син. Чого ж тобі ще не вистачає? Скажи, і я все зроблю для тебе, все, аби моя пташечка, моя ластівочка знову щebetала. А за всіх не переболієш.

— Але ж інші у ланцюгах, Керікле, у кайданах.

— Так заведено, — відповідав він, але голос його не був переконливим. — Не нами заведено. Богами. Так було і так буде. На цьому стоїть світ. Раби необхідні.

---

¹⁶ Лімос — голод

¹⁷ Доблос — раб (грец.).

— Щоб ви на рабах будували своє вільне життя? Щастя? — вигукувала вона знетямлено. — Але ж раби такі люди, як і ви. Не можна своє щастя будувати на сльозах і горі інших.

— Так заведено, — бурмотів він.

— Ви, рабовласники, завжди так говорите. Ви кидаєте людей у рабство, а вину свою перекладаєте на богів. Не треба так, Керікле, не треба.

— Я воїн, — уточнював він.

— А я ненавиджу війни! Вони роблять людей рабами.

І знесилено замовкала, і він після таких розмов по кілька днів не чув від неї і слова.

Іноді вона стиха жалілась — у простір жалілась, ні до кого:

— А мій братик і досі у рабстві. Доблос... Нас разом продали за борги батька. Мені пощастило, мене в Ольвію привезли, хоч сонце вгорі бачила, а братик... Братик на підземні рудники потрапив... А звідти виходу немає... Хіба на той світ. Та й то викинуть тіло на смітник... Як собаку.

І птицею кидалась цілувати свого сина, молячи богів, аби хоч він був щасливий...

Маленький Ясон ріс швидко і вже на одинадцятому місяці зіп'явся на ноги. Як радів Керікл! Навіть на вулицю його виносив, на землю ставив і, щоб усі бачили, водив його за ручку... Ясон дибуляв смішно, падав, вставав і знову вперто

намагався йти. Аж сопів од упертості... А коли Ясон побіг — вперше у своєму житті побіг, Керікл холонучи згадав умову: тільки син піде — Лія вільна. Вільна від Керікла, від Ольвії. Вільна і може повертатися додому... І в хмільну Керіклову радість повільно й невблаганно вповзала печаль... Страх втратити Лію не давав йому спокою. І швидше хотілося діждатися тієї миті, як син піде, і, коли це сталося, злякався Керікл. З синовими самотійними кроками втратить він своє блакитнооке щастя. Адже клявся він богами, клявся, що відпустить її. Вона умову свою виконала чесно, а він... Він її теж не обдурить.

А син уже бігав по двору, ба, й на вулицю сам вибирався.

Як він смішно дріботів товстенькими ніжками! Як він радо сміявся, як він гордо вигукував:

— Ага, а я вже вмю сам ходити, ага!..

І все в батька питався:

— Правда, я вмю найкраще ходити, правда?

— Правда, сину, — зітхав батько, — ти вмієш ходити найкраще.

І хоч було важко, та все ж він переміг себе і перший заговорив про свою обіцянку:

— Ти давно не рабиня у місті, а тепер ти вільна зовсім. Куди захочеш, туди й полетиш.

— А ти? — питалася вона.

— А я... Я буду з сином згадувати тебе.

— Як згадувати? — доскіпувалась Лія.

— А так, як згадують про своє щастя.

Лія вмовкла і мовчала день.

Всю ніч вона проплакала. Керікл не заважав їй плакати, її сльози — то сльози радощів. Воля вже стукає у її двері. Завтра вранці він посадить її на трієру, і прощайте, Керікле з Ясоном. Тільки у сні наші будеш прилітати, ластівко моя...

Вранці Лія сказала:

— Я довго думала і... — Він трепетно чекав її слів. — І ніколи я тебе не покину, і нікуди я від тебе не поїду. Бо любов — то і є воля. Я люблю тебе, доброго і гарного душею, ще дужче сина люблю, а більше мені нічого й не треба.

Він цілував її руки та все благав і благав, аби вона повторила свої слова. Вона казала ще і ще... І, як ніколи, радісно наспівувала свою улюблену пісеньку:

Прилетіла ластівочка
З ясною погодою,
З ясною весною.
Грудки в неї білі,
Спинонька чорнесенька...

І мали вони ще двоє щасливих літ.